

54686

54686

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA ANTIQUA et ARCHAEOLOGICA

Supplementum IV.

1983 129 1 5

SZEGED
HUNGARIA
1983

Redigunt

E. MARÓTI et S. SZÁDECZKY—KARDOSS

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA ANTIQUA ET ARCHAEOLOGICA
Supplementum IV.

Kisebb dolgozatok a klasszika-filológia és a régészet köréből
XX.

Minora opera ad philologiam classicam et archaeologicam pertinentia
XX.

RÓMAI TÖRTÉNETI ÉS IRODALMI TANULMÁNYOK II.

A kiadványt gondozta

MARÓTI EGON

STUDIEN ZUR RÖMISCHEN GESCHICHTE UND LITERATUR II.
Zur Veröffentlichung vorbereitet

von

EGON MARÓTI

Szeged, 1983

Lektor:
Havas László

SAMUELÍ SZÁDECZKY — KARDOSS

**ANNUM SEXAGESIMUM QUINTUM AGENTI
DE STUDIIS CLASSICIS NEC NON BYZANTINIS
OPTIME MERITO
AMICI COLLEGAE DISCIPULI
HOC VOLUMEN GRATO ANIMO
D. D.**

PLAUTUS *PIETAS* — KONCEPCIÓJÁHOZ

Ellentétben a *fides*-szel, amelynek fő alkalmazási területe a római életnek a családon kívüli szférája, a *pietas*¹ elsődlegesen a családi összetartozással, a vérrokonsággal kapcsolatban használatos fogalom.

1. Eredetét tekintve a legősibb időkre kell visszavezetni. Tulajdonképpen a családi szentély oltalmazását és tiszteletét jelentette, a római vallást, a fejlett animizmust tükrözte. A fogalom közvetlenül összefüggött azzal a vallási egységgel, amelyet a család, majd a *pagus*-t kitevő szomszédsági csoport jelentett². A szó eredete tehát abba a korba nyúlik vissza, amikor még nem alakult ki az állam átfogó egysége, s az egyes családok életüket olyan törvények szerint alakították, amelyek saját ősei — *di parentes* — védelmének és ellenőrzésének voltak alárendelve. A *pietas* eredetileg az embernek azt az állapotát jelenti, amelyben minden olyan kötelességét, amelyet a nemzetsége, — a *di parentes* — megkívánnak tőle, lelkiismeretesen teljesíti³. *Impius*-nak minősül ezzel szemben az, aki ezen ételszabályok ellen vétkezik, és ezáltal az istenek bosszújának teszi ki magát⁴. Ezzel a kifejezéssel jellemezte Cicero Caesar működését, a *dictator* halála után közzétett *De officiis* c. munkájában⁵.

A *pietas* fogalomban összefoglalt kötelezettségek két csoportba oszthatók: 1. a nemzetség isteni tagjai, — a *di parentes* — iránti kötelezettségek; 2. a nemzetség élő, emberi tagjaival szembeni tisztelet és figyelmesség. Ebben még nem az általános morális érzés a mérvadó, hanem a *di parentes* vallási parancsa⁶. Aki például atyját bántalmazta, az valamiféle szentségtörő bűnt követett el, és minden ilyen vétség a *di parentes* hatáskörébe tartozik⁷. Így a *pietas* fogalomba az emberi kapcsolatokon

¹ A *pietas*-hoz összefoglalóan lásd: T. ULRICH: *Pietas (pius) als politischer Begriff im Römischen Staate bis zum Tode des Kaisers Commodus*. Historische Forschungen 6. Breslau, 1930.; C. KOCK: PW—RE 20 1 (1941) s.v. *pietas* 1221—1232.; KP. 4 (1972) 848; J. HELLEGOUARZ: *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république*. Paris 1963, 276—279.

² N. A. MASKIN: *Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi lényege*. Bp. 1953, 184.

³ C. KOCK: PW—RE i.h.

⁴ Az ógörög gondolkodás szerint ez összehasonlítható azzal, a büntetéssel, ill. bűnhődéssel, ha valakit az *'Eg(v)óc*-ek üldöznek.

⁵ Újra találkozunk az *impius* kifejezéssel a IV. *Philippicában*, IV 1,2: Cicero *impius*-nak bélyegzi azt, ill. azokat, akik a consul ellen sereget szerveztek. Vagyis *impius*sá válik ilyen értelemben az, aki testvérháború céljából fegyvert fog, vagy szembeszáll az *imperium* birtokában levő személlyel. Az *imperium* nemcsak a politikai és katonai hatalom birtoklását jelentette, hanem szakrális jelleg is tartozott hozzá. Lásd MASKIN: i.m. 184.

⁶ Erre vall Festus p. 230 M. Lásd még R. HEINZE: *Vom Geist des Römertums*³. Stuttgart 1960, 281.

⁷ Emliti Catullus 64,404 *impia non verita est*. Vö. Verg. *Aen.* VI 613: *divos scelerare parentes*, vö. Statius: *Thebais* II 663; az *impius*hoz lásd még HORVÁTH I. K.: Ovidius számkivetéséről. Filológiai Közlöny, 1958, 533—538.

kívül beletartozik egy ilyen, tehát az istenekhez fűződő kapcsolat is⁸. Ez a modern gondolkodás számára kétoldalúnak felfogott kettős jelentés, azzal magyarázható, hogy emberi és isteni *parentes* léteznek. A rokoni és családi kapcsolatokból eredő kötelezettség vallási kötelezettség lesz, amennyiben a római vallás szentesítette a családi kapcsolatokat. Ebben az értelmezésben a *pietas* jámborságnak, istenfélelemnek fogható fel. A családi istenekről a *pietas*-t idővel átvitték általában az istenekhez fűződő kapcsolatokra, ez a fejlődés Naeviusnál lezárult⁹. Az őskultusz eredeti mértékéről, terjedelméről, a *larok* és nemzetségi istenek szolgálatáról, kultuszuk pontos mibenlétéről, adatok hiányában még nincs kialakult, egységes állásfoglalás¹⁰, A *pietas* kultikus oldalát viszont felfoghatjuk járulékosként is. Az a nézet viszont amely pusztán a görög *εὐσεβεία* befolyására és hatására vezeti vissza, nem elfogadható el¹¹.

A görög *εὐσεβεία* szóval való visszaadása már korán megjelenik. A szót, mint politikai propaganda-kifejezést megtaláljuk már az i.e. 193-ból származó Theos szigetének szóló okmányban¹². A görög *εὐσεβεία* kifejezés az istenek iránti kegyes-séget, jámborságot jelenti. A *pietas* fogalom ennek a latin megfelelője lenne. A hagyomány szerint a rómaiakhoz való átkerülése i.e. 193-tól számítódik. Joggal vetődik fel azonban az a kérdés, hogy a két kifejezés tartalma valóban azonos-e, a fordítása pontos-e? Maga a kifejezés a *senatus* tolmácsaitól származik, akik Keleten tevékenykedtek különféle diplomáciai, politikai ügyekben. Hellenisztikus kori, kőbe véselt feliratok támpontot adnak számunkra a görög *εὐσεβεία* jelentésének megvilágításához. A magán és hivatalos ajándékok, amelyeket egy-egy szentély számára adtak, ill. a különböző fogadalmi adományok magyarázata, oka, a feliratok tanúsága szerint az ajándékozó *εὐσεβεία*-ja. A szentélyekben kiállított *titulus honorarius* az illető *εὐσεβεία*-ját dicséri. Ezt az *εὐσεβεία* fogalmat veszi át Róma¹³. A görög *εὐσεβεία*-hoz hasonló értelmű használatára találunk példákat a korabeli római irodalomban¹⁴. 193-ban, amikor az *εὐσεβεία* fogalom átkerül a rómaiakhoz, akkor a *pietas* értelmezésében még nem a vallási oldal az elsődleges. Erre utal Plautus *Rudens* c. darabjának következő két sora is.

191-:

*Si erga parentem aut deos me impiavi;
Sed id si parate curavi ut caverem*¹⁵,
Tum hoc mihi indecore, inique, inmodeste datis di.

⁸ F. ALTHEIM: Römische Religionsgeschichte I. Berlin — Leipzig 1933, 76.

⁹ frg. 12. MOREL.

¹⁰ C. KOCK: PW—RE i.h. 1222. Ezzel a fejlődéssel össze lehet hasonlítani az *indigitare* ige fejlődését, ezt az *indiges* szóból lehet levezetni, az istenekhez való fohászkodás értelemben használták. Vö. BORZSÁK I.: „Pater Romanus” és a „di indigetes” EPHK 67 (1943) 52—61.

¹¹ K. MEISTER: Die Tugenden der Römer. Heidelberger Universitätsreden 11. Heidelberg 1930. 17. = Wege der Forschung XXXIV 13.

¹² J. LIÈGLE: Pietas. Zeitschrift für Numismatik. 42 (1932) 72—73 = Wege der Forschung XXXIV 243. A *pietas* és a *pax* szoros kapcsolatban állnak egymással, a politikai életben, államszerződések és szövetségi kapcsolatok létesítésében. A *pia pax*, *pia aeterna pax*, az istenek védelme mellett létrejött kapcsolatok, az a kapcsolat összehasonlítható azzal a viszsonnyal, amit a *fides* jelent ilyen összefüggésben a magánéletben. Lásd még a *pietas-pax* kapcsolatához: Polybios VI 56.

¹³ J. LIÈGLE: i. m. 244.

¹⁴ Ennius frg. V. 340. DIEHL PRVR: *deum pietas*, vö. Plaut. *Rud.* 26: *facilius si qui pius est a dis supplicans / quam qui scelestus inveteni veniam sibi.*

¹⁵ Lásd K. LATTE: Römische Religionsgeschichte. München 1960, 40.

Plautus egymás mellett említi az istenek és a szülők iránti *pietas*-t, a családra, főleg a szülők és gyermekek közötti kapcsolatra vonatkoztatva, de hangsúlyt kap a vallási oldal is.

Később a *pietas* etikai norma jelentést kapott. A politikai élet változásával, az állam növekedésével, fejlődésével a *pietas* jelentése is megváltozik, a társadalom tagjának az állammal és polgártársaival szemben fennálló meghatározott viszonyát jelenti¹⁶. Görög befolyásra először Cicero műveiben találkozunk a *pietas* fogalommal, mint az embernek a hazához fűződő viszonyának jelölésével, amikor a *patria* szó szerepel, a *res publica* helyett, amely ilyen érzelmileg hangsúlyozott összefüggés jelölésére alkalmatlan¹⁷. Amikor Cicero különféle erényekről és a polgári élet alapjairól beszél, első helyen említi a *pietas*-t¹⁸. Egy másik helyen így ír róla: *Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis / qui populos urbisque modo ac virtute regebat, / rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque / praestitit et longe vicit sapientia cunctos.* (de div. I 13, 21). A *pietas* nem abszolút értelemben vett *virtus*, hanem olyan, amely az emberi kapcsolatokban realizálódik, de ember és isten kapcsolatára is vonatkozhat. Cicero a *pietas*-t valamennyi erény alapjának nevezi: *nam meo iudicio pietas fundamentum est omnium virtutum* (pro Planc. 29). Ez volt az a tulajdonság, amelyet a különböző „pártok” és csoportok képviselői egyaránt értékelték. Iulius Caesar a polgárháborúk idején, majd azok befejeztével pénzt veretett, amelyeken *Pietas*, mint istennő ábrázolása látható. Antonius mint *homo piissimust* említi Lepidust¹⁹. Amikor Augustus gondosan tiszteletben tartja Caesar végrendeletét, ápolja kultuszát, ugyancsak *pietas*-át juttatja kifejezésre. Sextus Pompeius pénzein is *Pietas* ábrázolása látható, majd atyja iránti *pietas*-a jeléül felveszi a *Pius* melléknevet. Lucius Antonius *Pietas cognomen*-jének magyarázata, amint Cassius Dionál olvashatjuk²⁰, fivére iránt érzett jámbor tisztelete, de ezen túlmenően politikai jelszó is, amely népszerűségének a növelését célozta.

A proskripciók idején a leghihetlenebb példák mutatják a *pietas* és a *fides* semmibevételét, amelyek pedig a római rabszolgatartó társadalom erkölcsi alapköveinek számítottak²¹. A vagyonos osztályok között most a *libertas* lett a leggyakrabban hangoztatott jelszó, arra hivatkoztak, hogy tiszteletben akarják tartani a családi és polgári kapcsolatok szilárdságát. Azt, aki ezeket a kapcsolatokat megbolygatja, *impius*-nak bélyegzik.

A császárkorban a *patria* helyébe a császár személye lép, így a *pietas* az uralkodóval szembeni engedelmesség kifejezésévé válik. Bár ebben a tényben a császár *pater patriae* és *pater senatus* címe is közrejátszott. Ez a császár részéről egyféle *pietas*-t, mégpedig annak a *clementia*-ra emlékeztető formáját eredményezte. A *pius* előfordul itáliai isten mellékneveként is. A *Pietas* ábrázolása Caesar pénzein a *Iulius* nemzetség isteni származásának és jámborságának bizonyítására szolgálhatott. Gyakori a *Pietas* ábrázolása a pénzekén is²². Octavianus is fiúi kötelességére — *pietas*-ára — hivatkozott, önmaga igazolására, amikor atyja ellenségeivel harcolt. Az eszményi római négy fő jellemvonását: *virtus, clementia, iustitia, pietas*²³, szívesen hangoztatta

¹⁶ N. A. MASKIN: i. m. 184.

¹⁷ Cicero de rep. VI 16, előfordul Liviusnál is.

¹⁸ De rep. I 2,2.

¹⁹ Cicero Phil. XIII. 19,43.

²⁰ Cassius Dio XLVIII 5.

²¹ N. A. MASKIN: i. m. 184—185.

²² A *pietas* pénzekén való ábrázolásához lásd Liègle, ill. T. ULRICH tanulmányát.

²³ N. A. MASKIN: i. m. 255, az augustusi négy fő erény felsorolása a *curia*-ban elhelyezett aranypajzson; lásd még a *Virtus Romana* Plautusnál c. tanulmányunkat AntTan 27 (1980) 49-57 ill. S. L. UTCSENKO: Jescso raz o rimszkoy szisztyeme cennosztyej. VDI 126, 1973/4, 40.

Augustus is, mint saját erényeit, és mint rendszerét, politikáját igazoló jelszavakat. Ez a felfogás részben a sztoikus filozófia hatására alakult ki, ez a *Res Gestae* alapja is. Propertiusnál a rómaiak nagyságának alapja egyrészt a fegyver, tehát a katonai erejük, másrészt a *pietas*: *nam quantum ferro, tantum pietate potentes stamus...* (III, 22). Vergiliusnál Aeneas *pietas*-a tünteti ki: *Troius Aeneas, pietate insignis et armis* (VI, 403). Amikor Aeneas Neptunushoz fordul, hogy nem szűnik Iuno haragja, ismét a *pietas*-t említi: *quam nec longa dies, pietas nec mitiget ulla* (V, 783).

A továbbiakban a *pietas*-nak a római vallási életben betöltött szerepét vizsgáljuk, mint az istenekhez való viszonyt, jámborság és istenfélelem jelentésben, ill. a *Pietas*, mint perszonifikált, absztrakt istenség szerepét és kultuszát.

A *Pietas*, mint római isten, először i.e. 181-ben kapott nyilvános templomot²⁴, a *Forum holitorium*-on, a *Porta Carmentalis* előtt, amelyet M.⁷ Acilius Glabrio építtetett. A templom építésére apja tett fogadalmat, tíz évvel korábban, az Antiochus elleni thermophylai ütközet előtt. Ebben az időben egész sor absztrakt istenségnek emeltek templomot Rómában²⁵.

A *Pietas* templom a köztársaság korában nem a vallási érzülettel kapcsolatos, ugyanis ebben az időben a *pietas*-t inkább mint az élő ősökhöz, családtagokhoz való viszonyt hangsúlyozták, nem a túlvilággal, az istenekkel kapcsolatban, tehát a *pietas* elsősorban nem kultikus értelmű, így az istennő iránti kultikus tisztelet kifejezésére nem a legalkalmasabb. Egy másik *Pietas* templom állt a *Circus Flaminius* mellett, az építtetésének az ideje bizonytalan²⁶.

A *pietas* a költészetben mint perszonifikáció jelenik meg, persze játékosabb és nem egészen egységes formában, így Plautusnál is²⁷. Feltételezhető, hogy a plautusi darabok megírásának idején már legalább az egyik *Pietas* templom állt, bár a darabok írásának pontos datálása bizonytalan. Később Senecánál és Statiusnál találkozunk ismét a *Pietas* irodalmi említésével. Érdekes viszont az a tény, hogy Plautus és Seneca között csak az Augustus-kori irodalomban szerepel, a közbeeső időszakban nem. Ennek a magyarázata abban kereshető, hogy a *pietas* a köztársaságkor két utolsó évtizedében politikai jelszóként lett elterjedt²⁸. A szakrális tradíció Augustus-kori újra felébresztése, a *pietas*-nak éppen a megszemélyesítéssel ellentétes oldalát állítja előtérbe. Azon istenek között, akikhez Róma lakosai imádkoztak Augustus *imperium*-áért, ott találjuk *Pietas*-t is, azt, aki az augustusi társadalompolitika alapvető irányzatát megszemélyesítette²⁹.

2. A *pietas*-nak, mint speciálisan római erényfogalomnak, különböző jelentései és értelmezései, valamint a *Pietas* megszemélyesített istenség kultuszának és tiszteletének, rövid, korántsem a teljesség igényével készült áttekintése után a fogalom, ill. istenalak plautusi kezelésmódjának néhány jellemző esetét kívánjuk bemutatni.

Vizsgálódásaink szempontjából a leggyakoribb és legjellemzőbb esetek azok, amikor egy rabszolga vagy *meretrix* hivatkozik a saját *pietas*-ára. Ezek az előfordulások nyilvánvalóan arra utalnak, hogy a fogalom nem a megszokott komoly jelentés-

²⁴ Az antiumi *Fastib*an olvasható datálás szerint, a templom felszentelése november 13-án volt, Fortuna Primigenia születésnapján, ILLRP nr. 9.: *Pietati Fortunae Primigeniae*, vö. G. RADKE: *Die Götter Altitaliens*. Münster 1965, 255.

²⁵ 215: *Mens*; 205: *Honos et Virtus*; 193: *Victoria-Virgo*; 191: *Iuventas*; 181: *Pietas*; 173: *Fortuna Equestris*; 168: *Fortuna huius diei*; 151: *Felicitas*.

²⁶ Iulius Obsequens a 91. évi *prodigium*mal kapcsolatban említi, hogy az alapítás ideje december 1. (— az amiternumi *Fasti* szerint).

²⁷ *Curc.* 639. *Asin.* 506. *Bacch.* 1176.

²⁸ Appianos *B.C.* IV 41.

²⁹ N. A. MASKIN: i. m. 459.

tartalmát hordozza ezen említésekben, hanem a komédiaíró nevetetető, esetleg bíráló céllal hivatkozik rá. A parodisztikus említésre számos példát olvashatunk a plautusi komédiákban. Természetesen a darabokban nem csupán komikus hivatkozások olvashatók, nem mindig alantas személyek említik, tehát vannak komoly előfordulási példák is, amelyek hozzájárulnak egyben a *pietas* tartalmának szemléletesebb, világosabb kidomborításához, ill. a parodikus esetekben a paródia mibenlétének jobb megértéséhez. A továbbiakban a plautusi szemléletmódot illusztráljuk néhány példával, először a komoly, majd a parodikus jellegű előfordulásokat. —

A *Stichus* c. darabban a hitvesi érzelmekből adódó kötelességeket jelenti, tehát ez a hivatkozás a házastársi kapcsolatra jellemző *pietas*-hoz kapcsolódik.

Stichus 7a-:

*Nostrum officium nos facere aequomst:
Neque id magis facimus quam nos monet pietas.*

A szülők és gyermekeik kapcsolatát jellemző *pietas*-ra hivatkozik Philocomasium a *Miles gloriosus* c. darabban.

1319: *Ibo, quamquam invita facio:† omni pietas scio.*

A katonától akar megszabadulni, ezért azt mondják, hogy anyja várja, aki beteg, ezért nem tudott elé jönni, a lány csak látszólag megy vonakodva.

A *Pseudolus* c. darabban egy ifjú említi az istenekkel kapcsolatban.

121—122: Calidorus *adulescens*:

*Di te mihi semper servant. verum si potest,
Pietatis caussa vel etiam matrem quoque.*

Ugyancsak a szülők és gyermekek viszonyára vonatkozik a következő részletben, a *Trinummus* c. darabban az öreg Philto osztogat fiának bölcs tanácsokat, többek között óvja attól, hogy rossz társaságba keveredjék.

279-: Philto *senex*:

*Feceris par tuis ceteris factis,
Patrem tuum si percoles per pietatem.
Nolo ego cum improbis te viris, gnate mi,
Neque in via neque in foro nec ullum sermonem exsequi.*

A *Rudens* c. darabban az apa és lánya egymásra találását mint a *pietas* jutalmát értékelik: *Volup est quom istuc ex pietate vostra vobis contigit.*

Szintén a *Rudens* c. darabban a következőképpen kerül említésre a *pietas* mégpedig *Arcturus* mondja a darab prologusában.

Rudens 29-:

*Facilius si qui pius est a dis supplicans
Quam qui scelestumst inveniet veniam sibi.
Idcirco moneo vos ego haec, qui [v]estis boni
Quique aetatem agitis cum pietate et cum fide.*

Arra inti a nézőket, hogy legyenek jámborak, istenfélők, életük vezérelve a *pietas* és a *fides* legyen, és ennek a jutalma is meg lesz majd az isteneknél, mivel az istenek is kegyesebbek az ilyen életű emberekhez, mind a bűnösökhöz.

A *Poenulus* c. darabban Hanno, a pun kereskedő Iuppiterhez könyörög, és a *pietas*-ra appellálva kéri, hogy elveszettnek hitt gyermekeit visszakapja, azok újra szabadok lehessenek.

1187-: Hanno:

*Iuppiter, qui genus colis alisque hominum, per quem veivimus veitalem aevom,
Quem penes spes vitae sunt hominum omnium, da diem hunc sospitem, quaeso,
Rebus meis agundis: ut quibus annos multos carui quasque <e> patria
Perdidi parvas, † redde his libertatem invictae praemium ut esse sciam pietati.*

Ugyancsak Hanno említi az istenekkel kapcsolatban egy másik részletben:

Poenulus 1251-:

*Ne indigna indignis dei darent, id ego evenire vellem:
Nunc quod boni mihi dei danunt vobeis nostraeque matri,
Eas deis est aequom gratias nos agere sempiternas,
Quom nostram pietatem adprobant decorantque dei immortales.*

Örökre hálás az isteneknek a lányai megtalálásáért amit *pietas*-a jutalmának vél.

A *Casina* c. darabban egy rabszolga jólsikerült vállalkozása feletti örömben hivatkozik saját *pietas*-ára, ezzel valamint ősei érdemeivel magyarázza vállalkozásának szerencsés kimenetelét.

CLE. *Victus es, Chaline.* LY. *Quom nos di iuvare, Olympio,
Gaudeo.* OL. *Pietate factumst mea atque maiorum me[or]um* (417—18).

A nagy vállalkozás nem más, minthogy egy leány megszerzésében segítette ifjú gazdáját, ennek érdekében rászedték az öreget, aki maga is akarta a lányt. Az említett jótulajdonságai alapján a szolga megérdemeltnek véli sikerét, lényegében *meritum*-nak tartja. Ebben az esetben nyilvánvalóan a *pietas* fogalom paródiájáról lehet szó. Aligha a *pietas* és az ősök érdemei azok, amelyek a szolga vállalkozásának a sikerét meghozták, sokkal inkább csavaros, fondorlatos észjárása, no és az öreg tehetetlensége, hiszékenysége, sőt talán ostobasága is szerepet játszik abban, hogy olyan könnyen sikerült rászedni.

A már említett *Rudens* c. darab egy másik részletében *Arcturus* a következőket mondja a *pietas*-ról és a *fides*-ről.

11-:

*Quist imperator divom atque hominum Iuppiter,
Is nos per gentis aliquid alia disparat,
Qui facta hominum, mores, pietatem, et fidem³⁰
Noscamus, † ut quemque adiuvet opulentia.*

A *pietas* fogalom egyik legrégebb és igen fontos jelentésköre a családhoz kapcsolódik, ezen belül a szülők és gyermekek közötti viszony jelöléséhez. Amint láthattuk a legkorábbi időkben a család és a szorosan vett vérrokonság közötti kapcsó-

³⁰ Hasonló hangvételű az *Amphitruo* c. darab bevezetője, ahol Mercurius az államnak és a magánembereknek az istenekkel szembeni kötelezettségeiről elmélkedik, és ezek pontos megtartására figyelmezteti a nézőket; (hivatalos államvallás, ill. az egyes emberek vallási kötelességei az istenek iránt). — A darabról újabban lásd DÉR KATALIN cikket: Mítoszparódia és aktualitás. Sosia alakja az *Amphitruo*-ban. *AntTan* 25 (1978) 49—68.

latok jelölésére szolgált³¹. Érdekes példa olvasható Plautusnál ennek a kapcsolatnak a parodizálására.

Amphitruo 991-: *Mercurius deus*:

Pater vocat me, eum sequor, eius dicto imperio sum audiens.

Ut filium bonum patri esse oportet, itidem ego sum patri.

Amanti subparasitor, hortor, adsto, admoneo, gaudeo.

Siquid patri volupest, voluptas ea mihi multo maxumast.

Amat: sapit: recte facit, animo quando obsequitur suo:

Quod omnis homines facere oportet, dum id modo fiat bono.

A darab egészében paródia, mégpedig Iuppiter és Mercurius istenek, ill. Hercules, a félisten fogantatásának a paródiája. A komédiában több helyen olvasható a római erények, ill. eszmények említése, ill. parodizálása. Az idézett részlet az apa és fia közötti kölcsönös megbecsülés, tiszteletadás, szeretet, tehát a *pietas*-szal jellemzett kapcsolat paródiája. Mercurius az atya iránti kötelességére hivatkozik, ezzel indokolja, hogy most mellette kell lennie, és segítenie kell neki. Iuppiter éppen Amphitruo feleségét, Alcumenát készül elcsábítani. Fia Mercurius is vele van, sőt helyesli is, amit apja tervez, támogatja, mivel derék és becsületes fiúhoz az illik, hogy atyjával mindenben egyetértsen, és azt mindenben támogassa. Az összefüggésből kétségtelenül kiderül, hogy a két istenalak „erkölcsének”, ill. *pietas*-ának kifigurázásáról van szó. A *pietas* fogalom hasonló értelmű paródiája olvasható az *Asinaria* c. darabban.

830-: *Demaentus senex*:

Numquidnam tibi molestumst, gnate mi, si haec nunc mecum accubat?

AR. *Pietas, pater, oculis dolorem prohibet: quamquam ego instanc amo.*

Possum equidem inducere animum, aegre patiar, quia accubat.

Az apa segíti fiát, hogy megszerezhesse Phileniumot az örömlányt, ehhez pénzt ad neki. Most viszont jutalmul a segítségéért azt kéri, hogy engedje át neki a lányt egy éjszakára, ill., hogy a készülő lakomán ő feküdhesen a lány mellett. A fiú válasza, hogy bár szereti a lányt, de kénytelen engedni apjának, hiszen az iránta érzett *pietas*-a erre kötelezi. A *pietas* fogalom parodikus értelmű használatára vall az, hogy méltatlan, illetlen téma kapcsán említi Plautus, továbbá az, hogy a valódi *pietas*, szülő és gyermek, apa és fiú kapcsolatának erre a szférájára nem terjed ki, ill. ilyen osztozkodásokra nem kötelez. A jelenet a *pietas* valódi tartalmának, fennköltségének a parodizálását célozza, és ez a vulgáris használat nevetségessé, közönségessé teszi.

³¹ Erről a kapcsolatról elmélkedik az *Asinaria* c. darabban az öreg Demaenetus: *Omnes parentes, Libane liberis suis / qui mihi auscultabunt, facient obsequentiam.* — Az öreg véleménye, hogy a szülő minden körülmények között kedvezzen gyermekének, és tegye meg azt amit kíván, a görögös *liberalitas*-ra emlékeztető nevelési elv, ami éppen Plautus korában került előtérbe a római *severitas*-szal szemben, vö. Scipio Aemilianus és Cato nevelési elveit. Az öreg továbbá a saját apját említi „példaként”, aki hajósköpenybe öltözve csente ki a kerítő házából a fia számára a szeretett lányt. Ez ismét parodikus említésre enged következtetni, ugyanis ahogyan a *pietas* nem kötelez ez ügyben osztozkodásra, úgy szintén ilyen „vállalkozásokra” sem. Talán a *liberalitas*-nak a nevelésben való eltúlzását is bírálja ezzel Plautus, aki egyébként e téren inkább a Cato-féle elvekre emlékeztető szigor felé hajlik, vö. O. JUREWICZ: Plautus, Cato der Ältere und die römische Gesellschaft. Aus der Altertumwissenschaftlichen Arbeit Volkspolens (hrsg. J. IRMSCHER und K. KUMANIECKI) Berlin 1959, 52.

Ugyancsak ennek a kapcsolatnak a kigúnyolása a következő részlet.

Pseudolus 290-: *Calidorus adulescens*:

Egon patri subrupere possim, quicquam, tam cauto seni?
Atque adeo, si facere possim, pietas prohibet. BA. Audio:
Pietatem ergo istam amplexator noctu pro Poenicio
Sed quom pietas < tem > te amoris video tuo praevertere,
Omnes < homines > tibi patres sunt?

Az ifjúnak pénz kellene, hogy kiválthasson egy lányt a kerítőtől, de *pietas*-a távoltartja attól, hogy ezt atyjától csenje el, amint azt a kerítő, Ballio tanácsolja neki. Komikus a szituáció maga is, a kerítő azon kitétele, hogy akkor hódoljon csak a *pietas*-nak a lány helyett, ill. nem arról van itt szó, hogy az ifjút valóban a *pietas*-a gátolná meg ebben, inkább a bátorsága hiányzik hozzá. Az előző említéshez hasonlóan szintén kicsinyes, köznapi téma kapcsán kerül említésre a *pietas*³².

Asinaria 505-: *Philenium meretrix*:

Ubi piem Pietatem, si istoc more moratam tibi
Postulam placere, mater mihi quo pacto praecipis?

Cleareta leno:

Hoc[c]in est pietatem colere, matri[s] imperium minuere
An decorumst advorsari meis te praeceptis? PH. Quid est?
Neque qui recte faciunt culpo neque quae deliquont amo.

Az idézett részletben a *pietas* mint erény, valamint a *Pietas*, mint perszonifikált istenség, ill. a vele kapcsolatos engesztelési szertartás paródiájával találkozunk. Egy kerítő, ill. a lánya hivatkoznak a *pietas*-ra. Az anya azt követeli, hogy lánya mindenben kövesse a parancsait, vagyis csak azokat a vendégeket fogadja, akiket ő, az anyja jónak lát. Komikus ebben az összefüggésben az *imperium matris* kitétel, mivel nevetségesen fennköltnek hat a szituációhoz, tehát a legkevésbé ideillő. Az *imperium* a katonai és politikai hatalom birtoklását jelenti, és emellett van bizonyos szakrális jelleg is benne, használata hadvezérekkel, államférfiakkal kapcsolatosan szokásos. Esetünkben az említés parodikus, mivel az efféle *imperium*-nak, nemhogy a valódi értelméhez, de még csak a szülői tekintélyhez sincs semmi köze. Hasonló parodikus említését olvashatjuk az *imperium*-nak Plautusnál egy másik helyen, a *Casina* c. darab áldásparódia részletében (815-) ahol a rabszolgák az álmenyasszonyt arra intik, hogy a feleség *imperium*-ának a férjjel szemben mindig feltétlen elsőbbsége legyen, erre különös gonddal ügyeljen. A *pietas* említése egyébként is komikusnak hat a *meretrix* szájából, mert miféle *pietas*-a van neki, és miért kell engesztelnie *Pietas* istennőt. A szülők és gyermekek kapcsolatát jellemző *pietas* pozitív kategória, a rómaiaknál nagyon is komolyan vett, és gondosan ápolt hagyomány, és a tartalma egyáltalán nem az, amit itt a *leno* és a *meretrix* kapcsolata mutat³³.

Bacchides 1176-: *Bacchides meretrices* és *Nicobolus senex*:

NI. *Abin a me, scelus?* BA. *Sine, mea pietas te exorem.* NI. *Exores tu me?*

Komikus hivatkozni a *meretrix* eleve kérdéses *pietas*-ára, parodikus továbbá erre hivatkozni és könyörögni. Közönséges, mindennapi téma kapcsán történik a hivatkozás, a két Bacchis rá akarja szedni a fiaikra leselkedő öregeket. Ezen nemes

³² *Pseud.* 122. — hasonló értelmű hivatkozás a *pietas*ra: *Di te mihi semper servent, verum si potest / Pietatis causa etiam matrem quoque.*

³³ *Poen.* 1177, szintén *meretrix* említi a *pietast*: *Mi pater, tua pietas plane nobis auxilio fuit.*

cél és szándék kivitelezése közben hivatkozik a *pietas*-ra, amellyel valószínűleg az lehet a célja, hogy szavainak a hitelét megerősítse³⁴.

A példák számát tovább szaporíthatnánk, de talán ez a néhány jellemző eset is elegendő ahhoz, hogy képet adjon a *pietas* plautusi felfogásáról. A fogalom a rómaiak szemében nagyon is komoly; mint etikai norma, a nemzetséghez, a családhoz fűződő kapcsolat tartalmát jelenti, később ez az érteleme tágult ki, és vált az állampolgárnak az államhoz, ill. az uralkodóhoz való viszonyának jelölésévé. A vallási oldala kezdetben kevésbé lényeges, tulajdonképpen felfogható járulékosként is, a későbbiek folyamán fokozatosan erősödik, egyre nagyobb hangsúlyt kap, a *pietas* kultikus oldala is. Ez a tendencia éppen Plautus korában erősödik meg, akkor épül az első *Pietas* templom is. Plautus, hasonlóan a többi erényfogalomhoz, ezt is meri hol parodikusan, hol pedig komolyan említeni, mind az emberi kapcsolatokat, mind az istenekhez fűződő viszonyt jellemző értelemben, mer hivatkozni rá, ünnepélyesen fennkölt hangon, irónikusan, gúnyosan, élcelődve, bíráló, egyben természetesen neveltető célzattal, esetenként talán didaktikus céllal.

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy a Plautus-féle kezelésmód mögött, nevezetesen amögött, hogy ezeket a hagyományos erényeket, eszményeket hol fel-emeli, dicsóíti, hol pedig kineveti — ezen hagyományos értékkategóriák megváltozása áll. Természetesen másként lát Plautus plebejus közönsége, nem vallja magáénak az arisztokratikus erényeket és eszményeket, ill. az arisztokrácia által normaként meghirdetett tradicionális értékeket. Ezek a nézők másként vélekednek a hagyományos istenhitről is, ami nem lehet véletlen éppen Plautus korában. Ez az időszak ugyanis fontos állomás a római vallás fejlődésének történetében, amikor is számos új hatás éri a hagyományos vallást, főleg a görög, ill. a Keletről beáramló nézetek, eszmék hatása érvényesül és hat érzékelhetően. A népi vallásosság pedig mindig is fogékonnyabb az új hatásokra. A hagyományos istenhit és a szertartások hatékonyságában való bizalom meginog, jöllehet a hivatalos irányvonal éppen a vallás megerősítését célozza, különösképpen a konzervatív felfogású arisztokrata körök — gondoljunk csak a második pun háború időszakára, amikor is annak tragikus eseménysorozatát a vallás elhanyagolásával próbálták megmagyarázni. Kikérték ez ügyben a Sybillakönyvek tanácsát is, és különböző ünnepi játékok, lakomák, fogadalmak révén próbálták a tőlük elpártolt istenek kegyességét, jóindulatát újra megnyerni. Valószínűleg erre kerestek megoldást akkor is, amikor különböző új formákat, szertartásokat vezettek be, ill. engedtek érvényesülni a római vallásban. Ebben az időszakban került *Pietas* istennő is, hasonlóan más perszifikált istenségekkel együtt a hivatalos római istenek sorába. Plautus parodizáló kedve és szándéka azonban a *pietas* fogalmat és a *Pietas* istent csakúgy célba vette, mint a konzervatív felfogású arisztokrácia érték- és eszmerendszerének egészét, ill. a tradicionális római vallást. A parodizálás fő eszközei, szócsovei nála a rabszolgák, amelyek egyben a legdinamikusabb figurái is továbbá paraziták, örömlányok, kerítők, de természetesen nem csupán ezen alantas rétegből kerülnek ki Plautus komikus hivatkozásainak alanyai.

A saját *fides*-ére és *virtus*-ára büszke rabszolga, az ősei kiválóságával kérkedő parazita, a *pietas*-ára appelláló *leno* vagy *meretrix*, a különböző hivatalokat viselő, *senatust* egybe hívó rabszolga, aki korának visszasságait helyenként fennkölt morálizáló hangvételű monológban panaszolja — mindezek a római társadalom álruhás típusai lesznek Plautus megformálásában, ezeket jeleníti meg a római színpadon. Saját viszontagságos élete során alkalma volt, hogy közönsége ízlését jól megismerje,

³⁴ Vö. Curc. 639: *O pietas mea serva me, quando ego te servavi sedulo.*, vö. Poen. 1136: *Ita ut praedicas. Tua pietas nobis plane auxilio fuit, / Quom huc advenisti hodie in ipso tempore.*

hiszen maga is közülük való volt, s nézőit nem kötötték az arisztokrácia számára kötelező érvényű normák és ételszabályok, ők mertek azonosulni a plautusi látásmóddal; ezért arattak a darabok olyan jelentős közönségsikert.

ZSUZSANNA HOFFMANN

ZUR PIETAS-KONZEPTION DES PLAUTUS

Ziel unseres Aufsatzes ist durch die anschaulichsten Beispiele die reichen Möglichkeiten des plautinischen Materials zu illustrieren, auf die Bedeutung der plautinischen Komödien in Beziehung mit der Ideengeschichte des Zeitalters hinzuweisen, die charakteristische plautinische Anwendungsweise des Tugendbegriffs *pietas* und der personifizierten römischen Gottheit *Pietas* vorzuführen. Plautus erwähnt die Werte auch im Falle von *pietas* — ähnlich wie bei anderen Tugend- und Wertbegriffen und anderen traditionellen Gottheiten — bald ernst, bald mit parodistischer Tendenz. Wir haben natürlich das ganze Material untersucht. Die eingehende Untersuchung der plautinischen Stücke lässt die Folgerung zu, dass Plautus diese traditionelle Werte teils emporhebt, teils auslacht. Seine Komödien müssen im Zusammenhang mit dem traditionellen Wert- und Ideensystem der Aristokratie und mit den wichtigsten sozialen Tendenzen des Zeitalters untersucht werden, man darf in ihnen nicht eine auf den Kopf gestellte Welt oder bloss ein wildes Komödienspiel sehen. Er war kein Schützling der Aristokraten, war nicht der ideologische Linie des Scipionenkreises oder des Cato verpflichtet, er wollte seinem Publikum gefallen, das seinen Erfolg auf der Bühne bestimmte. Seine Betrachtungsweise weist zugleich auf die von vornherein existierenden Schranken der gesellschaftlichen Durchsetzung dieser Tugenden und Ideale hin; das kann auch kein Zufall sein, dass diese genau von Cicero — und nicht ohne Tendenz — konzipiert wurden. Das Publikum des Plautus verstand die Aktualität, die Anspielungen der Stücke, hat sich mit der Betrachtungsweise identifiziert, es war der Grund dafür, dass die Komödien so bedeutenden Erfolg hatten.

MARÓTI EGON

DEDUCERE — DEDUCTORES*

Hahn István „*A plebs urbana* a köztársaság válságos időszakában” c. tanulmányában¹ a *cliensi* kíséret tagjai között a *salutatorok* és *adsectorok* mellett megemlíti a *deductorokat* is, „akik választások és politikai kampányok idején alkotnak állandó kíséretet” patrónusaik mellett².

A *deductores*-nek a szakirodalomban meglehetősen mostohán kezelt, s ezért kevésbé közismert *cliensi* csoportja megérdemli az alaposabb vizsgálatot is.

I. DEDUCERE

A *deductor* politikai terminus technicus a *deduco*, -ere igéből származó deverbális nomen. Maga a *deducere* ige a latin nyelvhasználatban a legváltozatosabb összefüggésekben, a legkülönbözőbb szókapcsolatokban szerepel — önálló terminus technicusként azonban csupán egyetlen relációban, nevezetesen a *colonia*-alapítás, a veterán-telepítés kifejezőjeként jelenik meg, amint azt korábban széles szépirodalmi, agrotechnikai, jogi és epigráfiai anyag alapján kimutattuk³. Utaltunk arra is, hogy igényknek a *coloniam*, *in coloniam*, *colonos*, *veteranos deducere* roppant gyakran használt állandó szókapcsolatokból való abszolút értelemben való kiválása terminus technikussá alakulása magától értetődő jelenség.

Mint ilyen előfordul már az annalista Caelius Antipaternek egy Asconiusnál fennmaradt töredékében: *Placentiam autem sex milia hominum novi coloni deducti sunt, in quibus equites ducenti. deducendi fuit causa, ut opponerentur Gallis, qui eam partem Italiae tenebant*⁴.

Figyelmet érdemel Cicerónak a Rullus-féle törvényjavaslat ellen mondott beszédeinek egy helye: *nam et ipse, qui deduxerit... et qui aliquam partem illius deductionis, honoris, muneris attigerunt*...⁵

Különösen gyakran esik szó *colonia* alapításról Liviusnak a második pun háborút követő időszak történeti eseményeit ismertető elbeszélésében. Ennek során is meg-

* Az Ökortudományi Társaság 1980. április havi felolvasó ülésén elhangzott előadás.

¹ AntTan 16 (1969) 17—43.

² Vö. i. h. 28. 1.

³ AntTan 12 (1965) 30—33. = Acta Ant. Hung. 13 (1965) 101—104., ill. AntTan 14 (1967) 120. — Ezt a tételünket vitapartnerünk sem vonta kétségbe, l. AntTan 14 (1967) 118. — Éppen ezért az egyszer már kellőképpen tisztázott jelenséget ezúttal csak néhány, korábban mellőzött példa felsorakoztatásával kívánjuk felidézni.

⁴ Ascon. ad Cic. Pison. fg. 3. p. 2. K.-Sch. = 12. St. = Caelius Antipater fg. 66., in H. PETER: *Historicorum Romanorum reliquiae* I (Lipsiae 1914 = Stugardiae 1967) 177. p.

⁵ *de lege agr.* II 92. Vö. uo. I 16: *quae erit in istos agros deductio?* Az összefüggéshez vö. E. J. JONKERS: *Social and economic commentary on Cicero's de lege agraria orationes tres*. Leiden 1963, 128., ill. 39-. A *rogatio Servilia*-ra vonatkozóan l. HAVAS L.: *Un programme social et économique au déclin de la République Romaine*. ACUD 2 (1966) 29—41.

figyelhető, hogy a *deducere* ige mint a *colonia*-alapítás önálló terminus technicusa szerepel. Így pl. a 181. év eseményeinek ismertetésénél: *Colonia Graviscae eo anno deducta est in agrum Etruscum, de Tarquiniensibus quondam captum, quina iugera agri data; tresviri deduxerunt...* (XL 29, 1). Hasonló a helyzet a 194. évi *lex Baebia*⁶ és a *lex Aelia*⁷, ill. a 190. évi *senatus consultum* esetében (XXXVII 57, 7–8).

Magától értetődően roppant gyakran szerepel a *deducere* önálló terminus technicusként az *agrimensorok*⁸ írásaiban. Így pl. Hyginus *De condicionibus agrorum* c. művében (B 106): *hi autem quibus adsignati sunt deducuntur intra centurionem*⁹. Ugyancsak Hyginus *Constitutio limitum* c. írásában (P 87^r) ez olvasható: *multis legionibus contigit bella feliciter transigere et ad laboriosam agri culturae requiem primo tirocinii gradu pervenire, nam cum signis et aquila et primis ordinibus ac tribunis deducebantur, modus agri pro portione officii dabatur*¹⁰.

Nagyszámú példával szolgál a *Liber coloniarum*; 1. I A 98: *Antium populus deduxit*. E 10: *Acerras, muro ducta colonia. Augustus deduci iussit*¹¹. AEP: *Beneventum, muro ducta colonia Concordia. deduxit Nero Claudius Caesar. Bovianum oppidum; lege Iulia milites deduxerunt sine colonis*. E 10, 15: *Capua, muro ducta colonia Iulia Felix, iussu imperatoris Caesaris a vigintiviris deducta*¹².

Főtebb láttunk néhány példát a veteránok letelepítésére vonatkozóan az *agrimensorok*nál. Nézzünk meg most néhány Vespasianus-kori katonai diplomát a *deducere* önálló terminus technicusként való használata szempontjából: CIL XVI nr. 12: *veteranis, qui militaverunt in classe Misenensi... et sunt deducti Paesti*; nr. 13: *veteranis, qui militaverunt in classe Misenensi... et sunt deducti Paestum* nr. 14: *veteranis, qui militaverunt in classe Ravennate*¹³... *et sunt deducti in Pannoniam*¹⁴ stb.

II. DEDUCITUR AD HONOREM?

Már az eddigiek alapján is meglehetősen elnagyoltnak látszik Agroecius grammatikus következő megállapítása: *adducitur quis ad rem inhonestam, perducitur ad studia, deducitur ad honorem*¹⁵. Még problematikusabbnak bizonyul azonban a tétel,

⁶ XXXIV 45,1: *Coloniae civium Romanorum ... deductae sunt. (2.) deduxere triumviri ...* A törvényhez l. G. ROTONDI: *Leges publicae populi Romani*. Milano 1912 (= Hildesheim 1962), 270.

⁷ XXXIV 53,1: *plebesque civit, uti duae Latinae coloniae ... deducerentur. (2.) his deducendis triumviri creati ...* Vö. XXXV 9,7: *Eodem anno coloniam Latinam in castrum Frentinum duumviri deduxerunt A. Manlio Volso L. Apustius Fullo Q. Aelius Tubero, cuius lege deducebatur.* — A törvényhez l. ROTONDI, i.m. 270–1.

⁸ Az *agrimensorok* tevékenységére összefoglalóan l. legutóbb O. A. DILKE: *The Roman land surveyors*. Plimouth 1971. Uő.: *Archaeological and epigraphic evidence of Roman land surveys*. In: ANRW II. 1, (1974) 564–92. F. T. HINRICH: *Die Geschichte der gromatischen Institutionen. Untersuchungen zu Landverteilung, Landvermessung, Boderverwaltung und Bodenrecht im römischen Reich*. Wiesbaden 1974.

⁹ C. THULIN: *Corpus agrimensorum Romanorum* I. I. Lipsias 1913, 80–1.

¹⁰ Uo. p. 141. — Az idézet végéhez vö. különben Siculus Flaccus: *De cond. agr.* P 39: *non enim omnibus aequaliter datus, sed et secundum <gradum> militiae est datus*; uo. p. 120.

¹¹ *Gromatici veteres. Ex recensione C. LACHMANNI*. Berolini 1848 I 229. p.

¹² LACHMANN, i.h. 231. p.

¹³ = M. McCrum—A. G. WOODHEAD: *Select document of the principates of the Flavian emperors*. Cambridge 1961, 105. 1., nr. 398. = MARÓTI E.: *Római történeti forrásgyűjtemény* (Fontes minores Latini III). Budapest 1966, 126. 1. 87. sz.

¹⁴ Vö. MÓCSY A.: *Die Bevölkerung Pannoniens bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest 1959, 26.

¹⁵ Agroecius: *Ars de ortogr.* GL VII 121, 21 KEIL. — Mint „nem érdektelen”-re hivatkozik BORZSÁK I.: *Néhány megjegyzés a horatiusi deduxisse értelmezéséhez*. AntTan 14 (1967) 118. Agroecius művének korszerű kiadása M. PUGLIARELLO gondozásában jelent meg, Milano 1978.

ha tüzetesebben szembesítjük a valóságos római szóhasználattal. Ez azt mutatja, mint látni fogjuk, hogy igen gyakran találjuk a *deducere* igét éppen nem megtisztelő, hanem nagyon is megalázó, szégyenletes helyzetbe kerülés összefüggésében, s olyan vonatkozásokban is, amikor Agroecius lapidáris megfogalmazása szerint éppen az *adducere* használata lenne a helyénvaló. —

Közismert, hogy egy becsvágyó római számára az egyik, ha nem a legnagyobb megtiszteltetés a *triumphus* elnyerése volt¹⁶. Kétségtelen, hogy a *triumphust* tartó hadvezér kíséretében való felvezetés esetében a *deducere* valóban pozitív értelemben szerepel¹⁷. Azonban a hadizsákmány, a *hadifoglyok* meghurcolása már semmiképpen sem tekinthető a *deducitur ad honorem* esetének. Ez olyan megaláztatás volt, aminek az elkerülése érdekében — hogy csak a legismertebb történelmi és irodalmi példát említsük —, az önérzetes Kleopátra királynő inkább a halált választotta:

... saevis Liburnis scilicet invidens
privata deduci superbo
non humilis mulier triumpho¹⁸.

Hasonlóképpen halálraszántan nyilatkozik a capuai Vibius Virrius a diadalmeneten való meghurcolástól és következményeitől való félelmében: „... neque vincitur per urbem Roman triumphi spectaculum trahar, ut deinde in carcere expirem”¹⁹.

Valóban, a börtönbe kísérés kifejezésekként is szerepel a *deducere* ige; így pl. Sallustius (*Cat.* 55, 2) Cicerónak a Catilinárius Lentulusszal szembeni intézkedéséről így ír: *Ipse* (sc. Cicero) *praesidiis dispositis Lentulum in carcerem deduxit*. Aligha tekinthető egyértelműen megtiszteltetésnek egy fogoly számára az, hogy az ellenség királya elé vezetik: ... *duobus equitibus oppressum, ita ad regem deductum esse* (Liv. XXXVII 34, 6). Az sem számíthatott különösebb dicsőségnek, ha valakit vádlottként a *forumra* kísérnek: *reus illo die in forum deductus est*²⁰. Columellánál sem megdicsőítés céljából vezetik a rabszolgák csapatait a különböző birtokrészekbe, hanem kemény munkára: *itaque si latior est ager, in regiones deducendae sunt eae classes dividendumque ita opus...* (I 9, 8). S ha már a rabszolgáknál tartunk, meg lehet említeni, hogy ugyancsak a *deducere* volt a szokásos a jogi nyelvben az elfogott *fugitivi* hatósági közegezh való elővezetésére, például: *Unusquisque eorum, qui fugitivum adprehendit, in publicum deducere debet*²¹.

Nem éppen emelkedett összefüggésben szerepel a *deducere* ige a posványos talajviz elvezetésével kapcsolatban sem. L. pl. Vergilius (*Georg.* I 113-114): *paludis / collectum humorem bibula deducit harena*; Palladius (x 3,1): *sulcus noxium deducat humorem*.

¹⁶ Vö. MARÓTI E.: *Currus Achaicus*. *AntTan* 13 (1966) 70-. = *Acta Ant. Hung.* 14 (1966) 359-.

¹⁷ Liv. XXVIII 32,7: *quos secum in patriam ad meritum triumphum deducere velit*; XLII 34,10: *inter ceteros, quos ... ad triumphum deducebat, deductus sum*. (Idézi BORZSÁK I.: *Exegi monumentum aere perennius ...* *AntTan* 11 [1964] 55. = *Acta Ant. Hung.* 12 [1964] 146.) L. még pl. Liv. XLI 14,6: *socios nominis Latini ... quos triumphus causa de provincia deduxisset*.

¹⁸ Hor. c. I 37,30—32. — Már csak ebből a példából is nyilvánvaló, hogy az ugyancsak önérzetes Horatius nem tekinthette „az aiol líra dallamait” „mintegy triumphuson bemutatandó hadizsákmánynak” — mint azt BORZSÁK I. *AntTan* i.h. 54. 55. = *Acta Ant. Hung.* i.h. 156. 146. véli.

¹⁹ Liv. XXVI 13,15. Vö. még pl. Hor. c. II 12,11—2: ... *ductaque per vias / regum colla minacium*.

²⁰ Liv. XXXVIII 50,10 = Valer. *Antias fg.* 45b, in. H. PETER, i.m. I. p. 259.

²¹ Ulp. *D.* 11,4,1,3. Vö. uo. 6: *in publicum deduci intelleguntur ...* Vö. Juvenal. XIII 155:

De hasonló a helyzet a *deducere* absztrakt használata esetében is. Aligha tekinthető valami tisztes szándéknak valakinek a mégoly ravasz (és remek alliterációkkal megfogalmazott) kelepccébe csalása, amivel Toxilus rabszolga dicsekszik Plautusnál (*Persa* 480): *Hunc hominem ego hodie in trasennam doctis deducam dolis.* — De Caesar sem Pompeius dicséretére (*ad honorem*) szánta keserű nyilatkozatát: *a quibus (sc. inimicis) deductum ac depravatum Pompeium queritur...*²²

Az sem különösebb dicsőség, ha valakit „*in errorem deducit*”²³. Az pedig végképpen nem tekinthető dicsőségnek, ha valakit meggondolatlan és tékozló gazdálkodása miatt eszeveszettnek nyilvánítanak és rokonai gondnoksága alá helyeznek amint az Varrónál és Columellánál lényegében azonos megfogalmazásban olvasható: *mente est captus adque agnatos et gentiles est deducendus* (r.r. I 2, 8); ill.: *...mente esse captum atque eum ad agnatos et gentilis deducendum*²⁴.

Így fest közelebbről megismerve Agroecius grammatikus „nem érdektelen különbségtétele” ...

III. DEDUCTORES

Mint láttuk, a *deducere* ige a *colonia*-alapítás, a veterán-telepítés terminus technicus. A belőle képzett *deductor* főnév azonban nem volt használatos a telepítést végző, irányító, ill. azt kezdeményező személy megjelölésére²⁵. A *deductor-deductores* megjelölés egészen más vonatkozásban, a római politika és közélet területén kristályosodott ki állandó megjelöléssé, vált a politikai frazeológia tényezőjévé.

A köztársaságkor sajátos viszonyai közepette az egyes politikusok tekintélyét nem kis mértékben növelte a nyilvánosság előtt való megjelenésük alkalmával őket körülvevő, kísérő híveik — barátaik, rokonaik és *clienseik* — száma: *Magnam adfert opinionem, magnam dignitatem cotidiana in deducendo frequentia*²⁶. A kísérők sokasága mintegy támpontot nyújtott a politikai erőviszonyokra, a hivatalra pályázó jelöltek választási esélyeire vonatkozóan: *... ex ipsa copia (sc. adsectatorum) coniectura fieri poterit, quantum sis in ipso campo virium ac facultatis habiturus* (Q. Cic. pet. 34.).

A tekintélyes politikus barát, ill. patronus közéleti támogatása (*officium publicum*) a személye iránt megnyilvánuló figyelmességben, tiszteletben és szolgálatkészségben (*observantia*²⁷) jutott kifejezésre. Ennek egyik formája volt a közéleti szerepet vállaló férfiak kísérete a nyilvánosság előtt való megjelenésük, fellépésük során. Különösen jelentős volt ez hivatalra pályázásuk idején. Cicero megfogalmazása szerint: *petitorem ego, praesertim consulatus, ... magnis copiis et in forum et in campum deduci volo* (p. Mur. 44.). Éppen ezért a becsvágyó jelöltek hagyományosan igénybe vették kíséretük támogatását²⁸.

deducendum corio bovis in mare.

²² b.c. I 7,1. Vö. AntTan 5 (1958) 47. = Acta Sessionis Ciceronianae ... Warszawa 1960, 126.

²³ Agennius Urbicus: *De controversiis agrorum*, (in THULIN, i.m. p. 38) B 2. Vö. Liv. XXVI 3,4: *non se inopia in loca iniqua incaute deductum.*

²⁴ I 3,1. — Különböző Ulpianus közlése szerint így rendelkezett már a XII táblás törvény is: *Lex XII tab. (V 7/c.) — prodigum cui bonis interdictum est, in curatione iubet esse agnatorum.*

²⁵ Kivételes eset Donatus ad Ter. Ad. 583: *... coloniae conditor et deductor ...*

²⁶ Q. Cic. comm. petit. 36. — A fiatalabb Cicero fivér munkájára vonatkozóan összefoglalóan legutóbb I.: „Commentariolum Petitionis” de Quintus Cicéron. Etat de la question et étude prosopographique — par J.-M. DAVID, S. DEMOUGIN, E. DENIAUX, D. FERREY, J.-M. FLAMBARD et C. NICOLET, in: ANRW I. 3, (1973) 239—77.

²⁷ Az *observantia* mibenlétéhez I. Cic. de inv. II 66. 161. Fest. p. 190 (M.); 208 (L.). — A továbbiakhoz I. J. HELLEGOUARC'H: Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la République. Paris 1963, 159—62.

²⁸ Vö. Cic. p. Mur. 34,70: *Quid opus est, inquit, sectatoribus? Anne tu id quaeris, quid opus sit eo, quo semper usi sumus?*

A közéleti tiszteletadásnak három idevágó formája volt. Ennek megfelelően a közéleti támogatást nyújtó híveknek három csoportját különböztették meg. Q. Cicero az *adsectatio*-val kapcsolatban így ír: *Huius autem rei tres partes sunt: una saluatorum, altera deductorum, tertia adsectatorum* (pet. 34.).

Látjuk tehát, hogy az *adsectator*, *adsectatio* fogalmának volt egy tágabb, átfogó, és egy szűkebb, sajátos értelme. A *salutatores* tiszte az volt, hogy reggelente felkeresték házában és üdvözölték a tekintélyes politikust: ez volt a *salutatio*²⁹. Ennél a ténykedésnél jelentősebb volt a *deductores* és az *adsectatores* közreműködése (vö. Q. Cic. i. m. 36.), mivel az a nagy nyilvánosság előtt zajlott le. A *deductores* általában egy-egy közéleti szereplés alkalmával kísérték el a politikust, az *adsectatores* ellenben mindig körülötte forgolódtak, akár naphosszat is, valahányszor megjelent a nyilvánosság előtt. (Erre utal a gyakorító szóalak is)³⁰. Ennek ellenére a *deductores* csoportja volt a tekintélyesebb, mivel ebben előkelő személyek — *senatorok* és lovagok — is szerepeltek³¹, akikről természetesen nem lehetett elvárni, hogy naphosszat kísérgessék a hivatalra pályázó jelölteket: *Neque enim fieri potest neque postulandum est a nobis aut ab equitibus Romanis, ut suos necessarios candidatos adsectentur totos dies: a quibus si domus nostra celebratur, si interdum ad forum deducimur, si uno basilicae spatio honestamur, diligenter observari videmur et coli ...*³²

A huzamos kíséret a szerényebb társadalmi állású *cliensek*, azonos *tribus*-beliek feladata volt: *tenuiorum amicorum et non occupatorum est ista adsiduitas, quorum copia bonis viris et beneficis deesse non solet*³³. A nincstelen római kisember számára pedig ez volt a legjobb alkalom arra, hogy pártfogóra tegyen szert, illetőleg lerója háláját pártfogójával szemben: *Homines tennes unum habent in nostrum ordinem aut promerendi aut referendi beneficii locum, hanc in nostris petitionibus operam atque adsectionem* (Cic. p. Mur. 34, 70).

Tehát a *deductores* súlyát elsősorban a közöttük szereplő előkelő személyek adták meg, az *adsectatores* fontosságát huzamos jelenlétük (*adsiduitas*) és számuk (*frequentia*) biztosította. Ez utóbbi érdekében nem egyszer pénzért béreltek fel kísérlőket. Ezért aztán ismételten hivatalos rendeletet kellett hozni a kíséret létszámának korlátozására. Ilyen volt az i. e. 66 körül keletkezett *lex fabia de numero adsectatorum*³⁴, ill. a 64. évben L. Iulius Caesar és C. Marcius Figulus consulok alatt elfogadott *senatus consultum*³⁵, amely kimondta, hogy: *Dixisti senatus consultum esse factum: SI MERCEDE CONDUCTI OBVIAM CANDIDATIS ISSENT, SI CONDUCTI SECTARENTUR, SI GLADIATORIBUS VULGO LOCUS TRIBUTIM ET ITEM PRANDIA SI VULGO ESSENT DATA, CONTRA LEGEM CALPURNIAM*³⁶ *FACTUM VIDERI* (Cic. p. Mur. 67.)³⁷.

²⁸ Bővebben I. HUG.: *Salutatio*. RE I A (1920) 2060—72., kül. 2066-. HELLEGOUARC'H, i. m. 160.

³⁰ Az *adsectator* megjelölés különben előfordul *adsector*, *sector* változatban is. A kategóriához I. HABEL: *Adsectatio*. RE I (1894) 422. HELLEGOUARC'H, i. m. 161—3.

³¹ Vö. HELLEGOUARCH'H, i. m. 161. 162. L. még G. WISSOWA: *Deductores*. RE IV (1901) 2364—5.

³² Cic. p. Mur. 70. — Az *observantia*—*officium* összefüggéséhez l. még *ad fam.* VI 10,2. VII 30,3. IX 20,3. XIV 4,6.

³³ Cic. p. Mur. 70., vö. uo. 71: *Nulla est enim poena quae possit observantiam tenuiorum ab hoc vetere instituto officiorum excludere.*¹

³⁴ Vö. ROTONDI, i. m. 378—9. E. WEISS: *Lex Fabia*. RE XII (1925) 2346. T. R. S. BROUGHTON: *The magistrates of the Roman Republic II* (New York 1952) 161. E. S. GRUEN: *The last generation of the Roman Republic*. Berkeley—Los Angeles—London 1974, 216. 218.

³⁵ BROUGHTON, i. h.

³⁶ L. BERGER: *Lex Calpurnia de ambitu*. RE XII (1925) 2338—9. E. S. GRUEN, i. m. 212—221.

³⁷ Vö. HAHN I.: *Ant Tan* i. h. 26—27.

Der Aufsatz untersucht die Kategorie der zur Klientel gehörenden *deductores*, die von der Forschung gewissermassen vernachlässigt wurde.

1. Der politische Terminus technicus *deductor* stammt aus dem Verb *deduco*, -ere. Das Zeitwort *deducere* kommt im lateinischen Sprachgebrauch in den mannigfaltigsten Zusammenhängen, in den verschiedensten Wortverbindungen vor, als selbstständiger Terminus technicus erscheint es aber nur in einer einzigen Relation, nämlich in der von *colonia*-Gründung und Veteranenansiedlung. Der Verfasser ergänzt zunächst sein früher gesammeltes Material und die eigenen Feststellungen (s. N. 3) mit einigen weiteren Angaben.

2. Demnächst — um die Oberflächlichkeit des Grammatikers Agroecius („... *deducitur ad honorem*“) und der auf ihn basierenden Vorstellungen (s. N. 15) zu illustrieren — zitiert er eine Reihe von Beispielen aus verschiedenen Gattungen, die das Verb *deducere* in solchen Zusammenhängen vorführen, wo es sich ums Gelangen in eine nicht ganz ehrenvolle, sogar sehr erniedrigende, schandvolle Situation geht, andererseits, wo es nach Agroecius genau der Gebrauch von *adducere* richtig wäre.

3. Der Verfasser weist auf die Tatsache hin, dass obwohl das Verb *deducere* der Terminus technicus von *colonia*-Gründung und Veteranenansiedlung ist, wurde das aus ihm gebildete Hauptwort *deductor* nicht für die Bezeichnung der das Ansiedeln erledigenden, leitenden, anregenden Person gebraucht, sondern es kristallisierte sich auf dem Gebiet der römischen Politik und öffentlichen Lebens zur ständigen Bezeichnung, wurde zum Faktor der politischen Phraseologie. In den weiteren untersucht er den Sachverhalt, die soziale Zusammensetzung, politische Rolle und gesellschaftliche Beurteilung von *deductores*.

ERNST A. SCHMIDT (Tübingen)

HORATIUS ÉS A MÚZSÁK

E tanulmány i. e. 23-ig foglalkozik Horatius költészetével: a szatírákkal, epodoszokkal és az ódák első három könyvével. A következő tényből indul ki (melyre eddig tudomásom szerint még nem figyeltek fel): az epodoszokból és szatírákból hiányoznak a Múzsák, míg az ódákban őket és a múzsa-istenségeket is említi a költő. A szatírák, valamint iamboszok és az ódaköltészet közé Octavianus actiumi és alexandriai győzelmét teszem választóvonalként, s hozzáfűzöm a fenti megfigyelés — később bővebben megindokolandó — magyarázatát: a Múzsák Actium/Alexandria után érkeznek el Horatiushoz. A szatíra- és epodoszok költészet helyébe a koraugustusi periódusban a múzsai művészet, a líra lép Horatiusnál. Párhuzamba állítható ezzel Vergilius Aeneisen való munkálkodása a Bucolicát és Georgicát (megjelenési éve i. e. 29) követően.

Az, hogy Horatius iambosz- és szatíráköltészetét nem múzsai művészetnek értelmezte, könnyen bebizonyítható. Az epodoszok könyvében egyetlen egyszer sem említi a Múzsákat, a szatírákban pedig a „Musa”, illetve „Camena” négyszeri előfordulása közül az egyik Vergilius Bucolicájára vonatkozik (sat. 1, 10, 44 köv.), a második egy bolond számára felhozott példa a kitharajátékkal kapcsolatban (sat. 2, 3, 104 köv.: „... nec studio citharae nec Musae deditus ulli”). A harmadik mint eposzparódia (a Múzsát szólítja fel, hogy két kocsmatöltelék küzdelmét beszélje el az iter Brundisinumban: sat 1, 5, 51—54) épp arra utaló jel, hogy a horatiusi sermóból egyébként hiányzik a Múza.

Az utolsó példa ellentmond a kezdő megállapításnak, de — mint a későbbiekben látni fogjuk — épp a kivétel erősíti a szabályt, s kétféle megközelítésből is hangsúlyozza azt a tényt, hogy a horatiusi szatírákból hiányoznak a Múzsák.

A következőket olvashatjuk sat, 2, 6, 14 köv.-ben:

„ergo ubi me in montis et in arcem ex urbe removi,
quid prius inlustrem saturis Musae pedestri?”

A „Musa” itt egyértelműen maga a szatíráköltészet. De a 2,6-os szatíra, amely egyetlen adalékunk Horatiusnál a — számunkra oly gyakran és elfogulatlanul a szatíráköltészet értelmében használatos — „Musa pedestris” előfordulására, más szem-

¹ Németből Tar Ibolya fordította. — E dolgozat átdolgozott változata annak az előadásnak, melyet 1981. november 10-én és 13-án Szegeden, ill. Budapesten tartottam, s részletesebb kifejtése-indokolása egy gondolatnak, melyet Tübingenben adtam elő 1980. január 14-én székfoglaló előadásomban (Lyrisches Wirklichkeitsverständnis bei Horaz. Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturgeschichte und Geisteswissenschaft 000, 1982, S. s.a). Azóta két munkát ismertem meg, melyek — más megközelítésben — ugyanezzel a témával foglalkoznak: GODO LIEBERG, Horace et les Muses, Latomus 36, 1977, S. 962—988 és KARL BÜCHNER, Das Musische bei Horaz. In: K. B., Römische Dichtung. Studien zur römischen Literatur, Band 10, Wiesbaden 1979, S. 110—130.

pontból is feltűnő: egyedül ez nevezi magát carmen-nek (22. s.)², egyedül ez íródott monologikus formában, ez az egyetlen, amely a költő istenekhez intézett — köztük elsőként Merkúrhoz (4. köv.) — imáit tartalmazza, melyben többek között „ingenium”-át³ emlegeti. Ez a szatíra ráadásul az egyik legkésőbbi, i. e. 31 végén, Actium után keletkezett. Kivételes jellege tehát azzal a változással függhet össze, amelyet az iambosz- és szatíráköltségzet lírába való átmenete jelent, avagy amelyet mint a „költői” új felfogását és a Múzsák felfedezését értelmezhetünk.

Ama biztonsággal megismételhető megállapításunkat, mely szerint a horatiusi szatírák általában nem ismerik a Múzsától való inspirációt, esetleg meg lehet magyarázni a műfaj hagyományaival, ez viszont nem indokolná meg az egyik műfajból a másikba való átmenetet épp ebben az időben, i. e. 31/30-ban. Az azonban, amit a Horatius előtti szatírában találunk, nem kényszerítő erejű. Lucilius két adaléka közül a fr. 1028 Marx = 1068 Krenkel nem tartozik ide: a Camenák templomában székelő költői kollégiumba való felvételtől van szó benne. A másik adalék (fr. 1008 Marx = 1064 Krenkel) azonban, ha helytálló a tradicionális magyarázat, majdhogynem bizonyíték arra, hogy a Múzsák hiányoznak a luciliusi szatírából: „*haurire Musarum e fontibus*” nyilvánvalóan epikus inspirációt jelent, s a szatíraíró nem érzi elég erősnek magát az eposzhoz, tehát a Múzsától való inspirációhoz.

A római szatíra tehát úgy tűnik, lemondott a Múzsákról. Azt, hogy erre nézve nem volt külső műfaji kényszer, sem pedig belső műfaji szükségszerűség, tehát megfelelő szabály sem, éppen Horatius 2,6-os szatírája bizonyítja, s Persius és Iuvenalis is megerősíti. Persiusnál a Múzsák a Parnasszossal, Helikónnal és Hippukrénével együtt az eposzt, illetve a nagyobb lélegzetű költszetzet képviselik (vö. prológus, sat. 1,68 és 5,7). Iuvenalisnál a 4,34—36-ban a Múzsák megszólítása ugyanúgy eposzparódia, mint Horatius sat. 1,5-ben⁴; 7. szatírájában viszont úgy tűnik, mégis bevonja a szatírárt a Múzsától inspirált költszetzetbe, amikor a Múzsákat, Camenákat, Cliót és Terpsichorét az általában vett költszetzet képviselőiként szerepelteti. A merev műfaji törvényszerűségek (pl. a Múzsákat nem szabad, vagy éppen lehetetlen emlegetni) hiánya olvasható ki Persius provokáló kijelentéséből is a prológusban: szatíráköltszetzetét nem a Múzsák, hanem a has inspirálta. Ezzel egyébként Horatius kései — Philippi utáni költői működése kezdetéről szóló — önvallomásához (melyet ugyan más céllal írt⁵) kapcsolódik: „...*paupertas impulit audax | ut versus facerem*...” (epist. 2,2,46—52).

Az iambosz-műfaj adatai is azt sugallják, hogy Horatius nem pusztán utánzója volt a szatíra műfaji tradíciójának. Archilochos epodosz-törödékeiben megint csak nem szignifikáns a Múzsák hiánya; elégiáiban is csak egyetlen adatunk van (fr. 1,2 Diehl: *καὶ Μουσέων ἐγὼ τὸν δῶρον ἐπιστάμενος*). Platon szerint viszont a jambikusokat is a Múzsák inspirálja (Ion 534c). Az alexandriai iambosz-költszetzet, főleg Kallimachos, nem csupán a Múzsák megszólítását ismeri (Call. Iambus 13), hanem Apollon — mint Múzsákkal kapcsolatos isten — és a Múzsák maguk is nagy szerepet játszanak náluk.

² Epist. 2,1,250—258-ban „*sermones ... repentes per humum*” és „*carmen*” szembe vannak egymással állítva.

³ Sat. 1,4,38—44-ben Horatius különbséget tesz maga mint szatíráköltszetzet és a „*poetae*” közt, s utóbbiaknak „*ingenium*”-ot tulajdonít.

⁴ E. COURTNEY: A Commentary on the Satires of Juvenal, London 1980, p. 196: „*mock epic*”.

⁵ E. WISTRAND: Archilochus and Horace. In: Archiloque. Entretiens Fondation Hardt X, Vandouevres-Genève 1964, p. 255—287, itt: p. 264; K. BÜCHNER: Das Musische, p. 111.

Abból indulhatunk ki tehát, hogy Horatius az epodoszokban tudatosan mondott le a Múzsákról — szemben az egész tradícióval avagy szemben az alexandriai iamboszal és Archilochos folytatójaként, s minthogy szatíráival kapcsolatban is ugyanezt tételezhetjük fel: a Múzsák hiányának bizonynyal itt is van jelentősége, akár a tradíciónak megfelelően, akár azzal szemben.

Hiányoznak a Múzsák a horatiusi szatírából és iambosz-költészetből, mivel a költő számára még nem léteznek (mint ahogyan az *epist.* 2,2-ből idézett kései adalék sem ismeri a költészetre való isteni elhivatottságot) — s így alakjuk fölösleges és hiteltelen lett volna Horatius költészetében. Horatius mint szatíráíró és iambosz-költő egyedül van, egyedül akar lenni és kell lennie, isteni elhivatottság, inspiráció és segítség nélkül. Egyedül van, izolált és független, öntörvényű, olyan individuum, amely szemben áll a világgal. Világszemlélete a morális kritika szemlélete, s ennek a morális szemléletnek a saját individuum a fedezete, a személyes tapasztalatból vezethető le.

Talán így érthető, hogy az epodoszokból és szatírákból hiányoznak a Múzsák. Van-e hát jelentősége annak, hogy Horatius lírájában találkozunk velük, avagy csupán arról van szó, hogy a költő a műfaji tradícióhoz kapcsolódik?

Némely megfontolás már eleve e feltételezés ellen szól. Először is az adatok nagy száma az ódák első három könyvében: a 88 költeményben 21-szer fordulnak elő a Múzsák, Camenák, illetve egy-egy néven nevezett Múza. A görög líra gyakorlatán ez messze túlmutat. Továbbá: Horatius lírikus elődje, Catullus sem tanúskodik arról, hogy létezett volna valamely műfaj által meghatározott automatizmus a Múzsák emlegetésével kapcsolatban. A lírikus Catullusnak, azaz az első 64 költemény szerzőjének nem volt szüksége Múzsára. Még ha az 1,9-ben a „*patrona virgo*” Múza is lenne (amiben kételkedem), a Múzsától való inspiráció képe hiányzik: a bevezető költeményben megszólított istennő nem a költemények adományozója, hanem olyan isteni hatalom, amely megszerzi a költeménynek az olvasók kegyét (*χαρις*), s így az olvasók generációival ajándékozza meg, századokig tartó továbbéléssel. Ezért helyesebb, ha Gráciának (*Charis*) értelmezzük⁶.

Következő szempontunk az, hogy a kései Horatius, még ha a költészetet általában össze is kapcsolja a Múzsákkal⁷, s Múzsákat is emleget a különféle költői műfajokkal kapcsolatban⁸, mint ahogyan ez az általános költői gyakorlatnak meg is felel, s még ha a Múza fémjelzi is a szatírákat-leveleket⁹, úgy tűnik, a lírikus költészetet és a Múzsákat igen közelállónak tartja egymáshoz. A következő szöveghelyek szolgáljanak bizonyítékkul: 1. *epist.* 1,3,7—14: Horatius Iulius Florustól Tiberius cohorsának irodalmi tevékenysége felől érdeklődik, s csak a Pindaroszt utánzó líra kapcsán — az epikus és tragikus költészet esetében nem — említi a Múzsát (13. s.: „*auspice Musa*”). 2. *epist.* 1,19, 23—33: Sapphóról és Alkaiosról mondja Horatius: archilochosi metrikával „*temperat ... Musam*”; Archilochossszal magával összefüggésben hiányzik a megfelelő kifejezés. 3. a.p. 73—85: a költői műfajok katalógusában (eposz, iambosz, komédia, tragédia, líra) a „*Musa dedit ...*” kifejezés a lírának van fenntartva (83. s.).

⁶ Vö. E. A. SCHMIDT: Das Problem des Catullbuches, *Philologus* 123, 1979, p. 216—231, itt: p. 221.

⁷ Vö. különösen *epist.* 2,1,27 és 243; a.p. 324 és 407.

⁸ Vö. *epist.* 2,2,91 köv.: elégiák; a.p. 275: tragikus Múza.

⁹ Vö. *epist.* 1,1,1; *epist.* 1,8,2. Csupán ez a két adalékunk van a levelek és a Múza közvetlen kapcsolatára. A múzσαι inspiráció gondolata a levelek vonatkozásában egyébként teljesen hiányzik az episztulákból.

A korai lírában a Múzsáknak jelentőségük van, főként, ha nem csupán az invocatióban, a költemények elején szerepelnek. Ők is azon isteni erők közé tartoznak, amelyek az ódában a „múzsai”-t reprezentálják. Ilyen múzsai nevek és alakok a Múzsákon, Camenákon (és az individuális Múzsákon, pl. Melpomenén) kívül Apollo és Bacchus, Merkur és Faunus, egy forrásnimfa (c. 3,3), a lant (c. 1, 32; 3, 11), egy borosedény (c. 3, 21).

A lírai költeményekben szereplő múzsai erőket (tehát nem csupán a Múzsákat) is bevonva a vizsgálódásba, újból felteszem a kérdést: mi a jelentősége annak, hogy Horatiust többször is Múzsák, illetve múzsai erők mentették ki az életveszélyből?

Horatius többször került életveszélybe, de mindannyiszor megmenekült, mivel múzsai istenek segítettek: mint gyermeket, amikor egy medvével és kígyókkal teli erdőben eltévedt, a philippi csatában, a Palinurus-foknál a tengeri veszedelemből, sabinumi birtokán pedig a ledőlő fa elől.

Mi közük ezeknek az életveszélyes helyzetből való megmeneküléseknek Horatius lírájához?

E veszélyekkel s az ezekből való megmenekülésekkel kapcsolatban egyetlen forrásunk van: maga Horatius. Suetonius életrajza nem tesz róluk említést. A Horatius-életműben pedig csak a líra, az ódák első három könyve, s nem a satíra- és epodoszköltészet, nem is az ódák 4. könyve vagy a levelek, szól ezekről a veszélyekről és a belőlük való megmenekülésről. Egyetlen kivétel, amely inkább megerősíti ezt, egy utalás a sat. 2,6-ban, ebben a kései satírában, ahol a Merkurhoz szóló ima a 15. sorban („*utque soles, custos mihi maximus adsis*”) említést tesz a múzsai isten már korábban is megélt védelméről.

A megmenekülések tehát kapcsolatban állnak az i. e. 30—23 közti évek lírájával. Csak a kora-augustus-kori lírában van szó róluk, s a megmentők múzsai istenségek. Nem egyszerűen az életveszélyből mentik ki, hanem a lírai költészet *számára* mentik meg. Éppen azért van ez így, mert valamennyi megmenekülés megelőzi a lírai alkotókorszakot, tehát az Actium utáni éveket. Horatius nem azért emlegeti ezeket épp lírájában (s más műveiben nem), mert a lírai alkotóperiódus korszakában keletkeztek — s így a jelenvaló élményt dolgozta volna fel —; épp fordítva történt, valamennyi eset a lírai korszak elé (i. e. 30—23 elé) tehető. Ez teljesen világos a gyermek Horatius venusiai erdőből való megmenekülésével kapcsolatban. Ugyanilyen egyértelmű a dolog az i. e. 42-es philippi csatánál. Nagyon valószínű a Palinurus-foknál történt tengeri vészből való menekülés esetében, ez a veszélyes helyzet ugyanis valószínűleg összefüggésben van a Sextus Pompeius elleni tengeri háborúval, s így i. e. 36-ra datálható. A sabinumi birtokon a ledőlő fa elől való megmenekülés is valószínűleg Actium elé datálható.

A 3,8 óda ugyanis ennek a megmenekülésnek az évfordulóját ünnepli. Horatius Maecenast szólítja fel, hogy barátja megmenekülésére („*amici / sospitis*” 13. köv.) igyék a L. Volcaciust Tullust (cos. i. e. 33) konzuli évéből való borból. Igen valószínű (vannak párhuzamok is ehhez a horatiusi lírában), hogy az esemény megünneplésének s a meghatározott évből való bor ivásának van valamilyen köze egymáshoz: az ünneplés oka, a megmenekülés ugyanarra az évre, i. e. 33-ra esik¹⁰.

Ugyancsak a ledőlő fáról, annak megátkozásáról szól egy másik lírai költemény, a c. 2,13. A dolgozat vezérgondolatával és azzal a tézissel összefüggésben, mely szerint a megmenekülések a lírai korszak elé esnek, adódik egy érdekes probléma. Ha az esemény — a fa dőlte — i. e. 33-ra tehető, akkor c. 2,13-at is i. e. 33-ra kell datál-

¹⁰ Vö. ERNST A. SCHMIDT: *Alter Wein zum Fest bei Horaz, Antike und Abendland* 26, 1980, p. 18—32.

nunk. Így ez egyike azon kevés költeménynek, amely Actium előtt íródott. Abban az időben keletkezett néhányadmagával, amikor Horatius szatírákat és epodoszokat költött, tehát az előtt a periódus előtt, amikor kizárólag lírai költeményeket írt. Ez a hipotézis két feladatot von maga után: 1. Az óda lehetőleg korai időre való datálása, s ezzel annak a tézisnek a megerősítése, mely szerint ez a veszély is Actium/Alexandria, tehát a tulajdonképpeni lírai korszak előtt fenyegette a költőt. 2. A költemény összevetése más ódákkal, különösen a megmenekülésről szólóakkal, megerősítendő, hogy a műzsai istenek i. e. 31–30 óta szerepelnek a horatiusi lírában.

Ad 1.: Elfogadható-e, hogy a c. 2,13 korai (azaz i. e. 33-ra datálható) költemény? — Három érv szól a korai datálás mellett.

1.1 A metrikai forma nemcsak megengedi, hanem meg is erősíti a korai datálást. Az alkaiosi strófaszerkezet néhány szabálya ellen vét Horatius egyszer-kétszer.

1.1.1 Az alkaiosi 11 szótagú sor 5. szótagja után hiányzik a cezura.

1.1.1.1 A 2. sorban, ahol a szöveg egy „et” után következik (előtte synaloephe), és

1.1.1.2 a 6. sorban, ahol a cervicem (synaloephe „et”-tel) kiküszöböli.

1.1.2 A 7. és 8., valamint a 11. és 12. sor között hiátus van.

1.1.3 A 16. sorban a 4. szótagnál (cezura előtt) irracionális hosszítást találunk.

Ad 1.1.1.1: ez a szabálytól való eltérés (synaloephe „et”-tel) Horatiusnál alkaiosi strófák esetében ötször fordul elő (c. 2,13,2; c. 3,3,49; c. 3,4,1; c. 3,5,10; c. 3,6,22)¹¹, 2,13-on kívül tehát csak a római ódában és egyébként megint csak inkább korai költeményekben.

Ad 1.1.1.2: a cezura kiküszöbölése olyan szóval, amely a 3., 4. vagy 5. szótagtól a 6.-ig tart, s itt synaloephevel kapcsolódik a következő szóhoz, elég gyakori jelenség¹², huszonhatszor fordul elő: c. 1,16,6; 1,31,6; 1,34,10.13; 1,35,10.25.33; 2,3,13; 2,5,21; 2,9,18; 2,11,21; 2,13,6; 2,17,10; 3,1,5; 3,2,5.30; 3,3,33.41; 3,4,6.41.49; 3,6,1.6.18; 3,21,13; 3,29,17. Ezt a 17 ódát természetesen nem lehet mind korainak tartani. Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy a 4. könyvből nincs egy példánk sem, s a jelenség a viszonylag korai ódában gyakrabban fordul elő (11-szer), s a további 14 adatból (a 2,13-ban levők levonása után 11 ódában) 7 olyan költeményben található, amely korainak számít: c. 1,35 (3x); c. 1,34 (2x); c. 1,16; c. 1,31. Csupán hét olyan esetünk van (7 ódában), amely középső vagy kései időből származó ódában fordul elő (c. 2,3; 2,5; 2,9; 2,11; 2,17; 3,21; 3,29).

Ad 1.1.2: az alkaiosi strófa 3. és 4. sora közt hiátus — c. 2,13-ban kétszer a 10 strófában! — az egész horatiusi lírában a 37 alkaiosi költeményben, 318 versszakban mindössze egyetlen helyen figyelhető meg ezen kívül: a c. 1,16-ban a 27. és 28. sor között. Ugyanebben az ódában felfedezhetjük az 1.1.1.2-ben leírt szabálytalanságot is.

Ad 1.1.3: irracionális hosszítás az alkaiosi strófa 4. sorában a szóhatár rendes helyén csak itt fordul elő. Horatiusnál más cezúrahelyeken sem figyelhetjük meg ezt az alkaiosi szisztémában, s egyáltalán nagyon ritka (a c. 2,13,16-on kívül 4x találunk hasonlót az egész horatiusi lírában).

E metrikai sajátosságok alapján a 2,13 korai datálását meggyőzőnek tartom. Nisbet—Hubbard, akik kommentárjuk első kötetében ugyancsak az i. e. 33-ra való datálást fogadták el¹³ s ezt a második kötetben visszavonták, óvatosságot ajánla-

¹¹ Vö. R. G. M. NISBET and MARGARET HUBBARD: A Commentary on Horace: Odes, Book 1, Oxford 1970, p. XLI.

¹² Vö. NISBET—HUBBARD I, p. XXIX és p. 244.

nak¹⁴: „It is noteworthy that these irregularities are concentrated in the impetuous first half of the poem; it would be unwise to use them as a criterion for early dating”. Ezzel az érdekes megfigyeléssel kapcsolatban mindenekelőtt megjegyezném, hogy a kifejezésmód kissé elfogult. „The impetuous first half” nem a költemény fele, hanem csupán a 12. sorig tart, s az 1.1.3-ban jelzett egyetlen egyszer előforduló szabálytalanság a 16. sorban található.

1.2 A költeménynek éppen ez a viharos, feszült kezdete áll közel az epodoszok tónusához és szókincséhez. A megátkozás paralelljét a 3. epodoszban olvashatjuk. Hasonlítsuk össze ódáinkat: „Ille et nefasto te posuit die, / quicumque primum et *sacriliga* manu /.../.../ illum et parentis crediderim sui / fregisse *cervicem*...” az epodosszal: „Parentis olim si quis *impia* manu / senile *guttur* fregerit”. S hasonlóképpen folytatódik: az ódában „venena Colcha”-val, az epodoszban „veneni”-vel és „Medea”-val. Az „inmerentis” Horatiusnál egyébként csak az epodoszokban fordul elő (7,19; 6,1). A következő szókapcsolás: „sed improvisia leti / *vis rapuit* rapietque gentis” (c. 2,13,19 köv.) a 7. epodosz 13. sorára emlékeztet: „an *rapit vis* acrior?”.

Talán itt is azt lehetne gondolni, amit Nisbet—Hubbard a metrikai sajátosságokról jegyez meg, hogy az epodoszokkal való stilisztikai rokonság még nem kronológiai érv: a jambikus stílus nem korstílus, hanem művészi eszköz. Az kétségtelenül igaz, hogy ódánk elején tudatos jambikus stilizálással állunk szemben. Magam sem azt kíséreltem meg, hogy a jambikus stilizálást perdöntő érvek tegyem meg az időmeghatározásban; az epodoszok nyelvéhez való közelállást tekintem annak. Nem tartom meggyőző elképzelésnek azt, hogy az epodosz-költészet *utáni* időből való jambikus stilizálás eredményeképp *korai* ódára jellemző, az epodoszokkal való nyelvi megfeleléseket találunk, sőt, lírai-metrikai szabálytalanságokat is.

1.3 A c. 2,13 Alkaios-képe — az óda második, nyugodtabb részében — erősen különbözik a c. 1,32 Alkaios-képetől, s egyértelműen „korábbt” nála: hangulatilag a polgárháborús korszakhoz tartozik. Alkaios az alvilág döbbenetére „*dura navis, / dura fugae mala, dura belli*” (27. köv.), „*pugnās et exactos tyrannos*” (31. s.) énekel, olyan témákról tehát, melyeket nem tesz indokolttá a szövegösszefüggés. A c. 1,32-ben viszont Alkaios a háborúk szüntekor énekel, megénekli „*Liberum et Musas Veneremque*” (9. s.) fiával és kísérőjével együtt, valamint Lycust, a szép ifjút.

E korai datálás felé mutató érvek alapján igen nagy a valószínűsége annak, hogy a fa ledőlésének c. 3,8-ból kikövetkeztetett időpontja (i. e. 33) magát az eseményt és a költemény keletkezési idejét is jelzi. Így áttérhetek a második feladatra, a műzsai-val kapcsolatos összehasonlításra.

2.1 Eduard Fraenkel¹⁵ mutatott rá, hogy Horatius a c. 2,13-ban nem Alkaios lírai megújítójának tekinti magát. Hozzá szeretném fűzni, hogy ezt azért nem tette meg, mert még nem is szemlélte így önmagát. Amikor azonban felismerte ezt a szerepet és magáénak is vallotta, lírai költészetét is a műzsainak isteni erőivel való összefüggésében szemlélte. Így épp a c. 1,32 fejezi ki igényét az „Alkaios római követője” szerepre. Ez az óda egyúttal fohász is a leszboszi lanthoz — mint valami műzsai istenséghez —, amelynek Apollo és Iupiter a védnöke (13. s.); s itt még az alkaiosi költemények tárgya is az istenek: Dionysos, Aphrodite, Eros-Cupido és a Műzsák! A c. 2,13-ból hiányzik az Alkaios-követés (azaz a leszboszi tradíció által meghatározott költészet) és (az előbbivel kapcsolatos) a műzsai támogatás motívuma, szerepel viszont a c. 1,1,32—34-ben (a Műzsák és a leszboszi barbitosz) — akárcsak az

¹⁴ NISBET—HUBBARD II, c. 2,13,7-hez.

¹⁵ Horace, Oxford 1957, p. 167.

1,32-ben és 1,26,10—12-ben (Múzsák és a leszboszi plektron), olyan költeményekben tehát, melyeket inkább későbbieknek tarthatunk.

2.2 Annak a megállapításnak, mely szerint Horatius életét minden esetben (amennyire Horatius költészetéből megtudjuk) lírai korszaka előtt fenyegette veszély, a c. 2,13 sem mond ellent. De vajon valamennyi megmenekülés is a lírai korszak elé tehető? Vagy ez magától értetődő, hiszen a veszély és megmenekülés együvé tartoznak?

C. 2,13 azt bizonyítja, hogy ez egyáltalán nem természetes. Ez az óda, ami a veszélyt és túlélést illeti, minden olyan lírai tanúságtétellel szemben áll, ahol isteni védelemről és megóvásról van szó — ennyiben megerősítést nyer az, hogy a lírikus korszak előtt keletkezett. A c. 2,13 közvetíti számunkra a halálos veszélyt, s a túlélés tanúivá tesz bennünket. Ez a megmenekülés azonban még nem a múzsai istenségeknek köszönhető, mint a többi történet esetében, s ez nem csupán a többi veszélyre, hanem a ledőlő fára is vonatkozik. A 2,13-ban a megmenekülés véletlen, a halálos veszély „*paene*” (21. s.) — majdnem — végzetes, az életben maradás pedig mindössze ennek a majdnem-nek a pozitív aspektusa.

A 2,13-ban már megjelenik a dal mint folyamat, amely tulajdonképpen maga az óda — s megjelenik az alvilág-képben Sappho és Alkaios énekének modelljében —, a dal, amely nemcsak a felháborodás és rémület feldolgozásában segít, hanem kezd tudatában lenni saját halál fölött való fölényének s isteni erőt kezd tulajdonítani magának; a Múzsák és egyéb múzsai istenek azonban még nem jelennek meg. Az isteni-múzsai megmentés hiánya is további érv a 2,13 korai datálása mellett.

A költemény kezdetének jambikus színezete ilyenförmán tudatosan választott, saját meghatározott korszakhoz kapcsolható stílus, mivel az óda egészében véve épp a jambikától a líra felé való átmenetet illusztrálja.

Valamennyi veszélyélmény a zárt és exkluzív lírai termés előtti időbe tartozik, amikor a lírát még nem múzsai művészetnek tekintette Horatius. Amikor a veszélyeket s az azokból való megmenekülést megélte — gyermekként, Philippinél, a Palinurus-fok előtt, a sabinumi birtokon, tehát a szatíra- és iamboszköltészet korszakában — ezt még nem mint istenek által való megmentést élte meg. Csak amikor lírikussá vált — s nem csupán lírai verseket alkotott, hanem tudatosan és programszerűen lírikusnak vallotta magát —, élte meg mintegy utólag a veszélyből való megmenekülést isteni segítségként, és pedig múzsai istenek segítségeként, akik a költészet számára mentették meg.

Mit jelent ez? Ha valaki saját életveszélyből való megmenekülését nem véletlennek tartja, hanem isteni segítség eredményének, az annyit tesz, hogy értelmet, jelentőséget tulajdonít életének. Ha múzsai-istenek voltak a megmentők, akkor Horatius élete értelmét a lírai költészetben látja. Az isten-múzsai által való megmenekülésben való lírai hit és a lírikus Horatius költői öntudata — főként a 2,20-ban és 3,30-ban — együvé tartoznak.

Életének a líra ad értelmet, ehhez kapcsolódik a Múzsának mint isteni erőnek a felfedezése, s a két gondolatot a múzsai és a líra számára való megmentés képében fejezi ki Horatius. Időben ez nem csupán egybeesik Octavianus uralmával, tehát a római történelem Actium/Alexandria választóvonalával és a kora-augustusi békeuralommal, hanem nyilvánvalóan össze is függ egymással. Nincs mód rá, hogy e helyt bővebben is kifejtsem ezt a távolabbra mutató kijelentést. Csupán utalni tudok rá, hogyan vezet az augustusi békeuralom és a múzsai líra (az isteni megmentés főmotívumával) időbeli egybeesése a kettő belső összefüggésének gondolatához.

Bizonyára nem véletlen, hogy a ledőlő fától való megmenekülés motívuma — Liber vagy Faunus segítségével — épp két Maecenas-ódában, a 3,8-ban és 2,17-ben

jelenik meg, éspedig olyan Maecenas-ódákban, melyeket a költő kettejük barátságának szentelt. A megmenekülés nem azért témája ezeknek az ódáknak, mert Maecenas-hoz asszociálható a sabinumi birtok — ahol a bajt hozó fa állt —, hanem, mivel a közös barátság, a közös élet s a barátságban betöltendő saját feladat számára való megmenekülést akarja ábrázolni Horatius.

A ledőlő fától való megmenekülést először véletlenként éli meg a költő (2,13), majd isteni beavatkozásként (3,8 és 2,17). Hasonló a helyzet Philippivel. A Pompeius-hoz írott ódában (2,7) beszéli el Horatius megmenekülését, egy olyan költeményben, amely csodálatra méltó diszkrécióval áll ki az új korszak mellett, s megpróbálja feldolgozni a múltat. Itt Merkur segítségére hivatkozik. Nem életveszélyből, hanem a háborús zűrzavarból mentette ki az isten — merkuri feladatokra. A megmentés 'értelme' itt különösen világos. Annakidején, közvetlenül Philippi után Horatius valószínűleg értelmetlennek találta életben maradását, sőt, büntudata is lehetett. Akkor — mint később mondja el majd (ld. fentebb) — a szegénység indította írásra. Most azonban mint az Actium utáni évek lírikusa a túlélés (testi és szellemi) tényét, a költői hivatás választását istentől való meghatározottságnak tartja, mivel így válhatott az Augustus-kor költőjévé, olyan költeményekévé, mint amilyen pl. a 2,7 óda.

Végül pedig a c. 3,4, a nagy Múzsá-óda foglalja össze valamennyi megmenekülését: a gyermeknek a megmentés tette által lírai költővé való elhivatottságától kezdve, a jelen életében tapasztalt Múzsá-közelségen át azokig a megmenekülésekig, melyeket Horatius mint a Múzsák barátja élt meg Philippinél, a fa ledőlésekor és a Palinurus-foknál. A Múzsák megőrizték Horatiust lírai költészete számára. Kétszeresen is nekik köszönheti költészetét: megmentették mint lírikust, s az ódák megírására inspirálták. S Horatius szemében a 4. római ódában ugyanezek a Múzsák azok, akik az augustusi békeuralom elvét jelentik.

ERNST A. SCHMIDT

HORAZ UND DIE MUSEN

Die Studie gilt der Dichtung des Horaz bis 23. v. Chr., d.h. seinen Satiren, Epoden und den Oden der Bücher I—III. Sie wendet ihre Aufmerksamkeit auf einen eigentümlichen Textbefund: auf das Fehlen der Musen in den Epoden und Satiren und auf ihr Vorhandensein in den Oden. Es wird an mehreren Beispielen gezeigt, dass die Sachlage in Bezug auf die Satiren und Epoden durch keinen äusseren oder inneren Gattungszwang begründet ist, es ist Ergebnis von einer bewussten Entscheidung des Horaz, die keinesfalls bedeutungslos ist: diese Entscheidung drückt eine moralische Weltansicht eines Individuums aus. Da das Vorhandensein der Musen in den Oden wiederum kein Gattungszwang ist, muss es bedeutungsvoll sein. Die näher betrachtete Frage in Bezug darauf ist: Was bedeutet es, dass Musen und musische Götter den Horaz wiederholt aus Lebensgefahr errettet haben? Es werden vier Fälle näher betrachtet — wobei es sich herausstellt, dass alle Errettungen in die Jahre vor der lyrischen Produktion, also vor 31. v. Chr. fallen. (Die Frühdatierung von c. 2,13 wird dabei näher untersucht.) Also als Horaz die Gefahren erlebte und das Davonkommen aus ihnen, da hat er diese Ereignisse noch nicht als göttliche Rettungen erlebt, erst dann, als er lyrisch dichtete; und diese göttliche Errettungen erlebte er als Errettung um seines lyrischen Dichtens willen. Im weiteren wird darauf hingewiesen, dass diese Problematik (Errettung fürs Leben eines Lyrikers — Sinn des Lebens: Lyrik) auch mit der augusteischen Friedensherrschaft im Zusammenhang steht.

MÍTOSZJELENET A TÁJBAN OVIDIUS ÉS A POMPEII FALFESTÉSZET

*Si tibi occurrerit vetustis arboribus et solitam altitudinem egressis frequens lucus et conspectum caeli ramorum aliorum alios protegentium proventu summovens, illa proceritas silvae et secretum loci et admiratio umbrae in aperto tam densae atque continuae fidem tibi numinis faciet. Si quis specus saxi penitus exesis montem suspenderit, non manu factus, sed naturalibus causis in tantam laxitatem excavatus, animum tuum quadam religionis suspicione percutiet. Magnorum fluminum capita veneramur, subita ex abdito vasti omnis eruptio aras habet, coluntur aquarum calentium fontes, et stagna quaedam vel opacitas vel immensa altitudo sacravit.*¹ Seneca levélrészlete mellé még sok egyéb római példát lehetne sorolni, de ez az egy is sokat elárul az ókor természet-, illetve tájérzékeléséről, amely feltétlenül különbözik a modern emberétől.² Az antik ember számára azok a tájak voltak figyelemre méltóak, amelyekhez valamilyen mítosz, történet vagy valamilyen egyéb érdekesség kapcsolódott.³ A táj „szentsége” volt a vonzó, ezt egyfajta vallásos természetszemlélet indokolja. A pompeji tájképfestészetben újra meg újra felbukkanó motívum az oltár, a templom, az oszlopok, s a tisztán tájképi sosem győzött az architektónikus fölött, sőt, az épület mint lényeges elem a tájképben magát a római festészetet is túléli.⁴ A festő tehát a szakrális épületek, építmények tájba való helyezésével ennek szent voltát akarta kifejezni. A táj általában való megélése nem annyira a konkrét tájalakzat észlelését és regisztrálását, hanem a természeti erők és folyamatok észlelését jelentette a római ember számára, s utóbbiakkal szemben érzékenysége nagyobb is volt. A római költők tájképei, tájleírásai nem önmagukban vett képek, hanem valamilyen belső tartalom kifejeződései.⁵ Aktív, belső lényegyet kifejezni akaró tájszemlélet ez; *contemplatio naturae rerum* és *naturae species* azok a fogalmak, melyeket maguk a rómaiak alakítottak ki erre.⁶

¹ Seneca, *ep.* 41,3.

² A „Natur-” vagy „Landschaftsgefühl” mai értelemben a romantika korában alakul ki. A görög-római természetészlelésről l. RE 16 Bd. 2 col. 1811 sqq. s.v. Naturgefühl.

³ Ki kell egészítenünk ezt még a szülőföldnek mint tájnak az ábrázolásával, itt azonban érzelmileg meghatározott jelentőségről van szó. L. pl. Cicero *de leg.* 2,1—3.

⁴ M. I. ROSTOVZEF: Die hellenistisch-römische Architekturlandschaft: Mitteilungen des Kais. Dt. Arch. Inst. Römische Abteilung 24, 1911, 1 sqq. W. J. T. PETERS: Landscape in Romano-Campanian Mural Painting, Assen 1963.

⁵ L. STEELE COMMAGER: The Odes of Horace, New Haven 1962, p. 268: Horatius „came to regard nature itself as a latent metaphor”. A. PARRY: Landscape in Greek Poetry, YCS 15, 1957, 3: „Natural scenes, when they are introduced, have a metaphorical value: they are ultimately figures of something human.” H. G. HÖLSKEN: Beobachtungen zur Landschaftsgestaltung römischer Dichter, Diss. Freiburg 1959. B. SNELL: Arkadien, die Entdeckung einer geistigen Landschaft, Göttingen 1980⁶.

⁶ Cicero *Tusc. disp.* 5,9; *de off.* 1,153; Seneca *ep.* 65,17; Plinius *nat. hist.* 37,1; Lucretius 1,148; 2,61; 3,93 etc.

Az epikus történet helyhez kötött — a táj és a cselekmény között szükségszerű összefüggés van: előbbi vagy a háttér szerepét tölti be, vagy szoros kapcsolatban áll a cselekménnyel. Az i. e. 1. század római költőinél a tájábrázolás nemcsak a tér és cselekmény külsőleges kapcsolatát jelenti, az epikus történetnek nem csupán külső burka, hanem a kettő között lényegi összefüggéseket fedezhetünk fel. A színtér-, színhely-szerepen túl a költői tájleírás a rómaiaknál individuális volta miatt cselekmény- és hangulathordozó is. Az epikusoknál két megnyilvánulási formájában figyelhetjük meg a tájnak ezt a szerepét:

a) A szükséges helyszínmeghatározáson túl a tájat ekphrasisban ábrázolják. A tájnak itt belső kapcsolata van a cselekmény értelmével vagy hordozójával, a táj és cselekmény között hangulati összefüggés van. Ez elsősorban Vergiliusra jellemző. A vergiliusi szereplők nem úgy mozognak a tájban, mint valamiféle háttér előtt, hanem benne élnek, táj és ember kölcsönhatásban van egymással, a táj hangulata az emberét is előrevetíti, a táj mintegy élő résztvevője a cselekménynek (előrevetít, hangsúlyoz, érthetőbbé tesz, szimbolikusan megvilágít).

b) A táj helyszín, egyúttal a cselekmény háttére, a cselekménynek vagy az egy-
ségét biztosítja mint helyszín, vagy aláhúzza a cselekmény, illetve szereplők lényegi sajátosságait a hangulati megfeleléssel vagy éppen kontrasztálással.

Ha a *Metamorphoses*t vizsgáljuk, itt kevés részletező természetleírást találunk, általában ugyanazok az elemek fordulnak elő különböző variációkban. Az ovidiusi tájleírás célja nem a reális színhely leírása, hanem egyfajta atmoszférateremtés⁷. Egyébként Ovidius olyan tájakat ábrázol, amelyek megfelelnek az antik ember természetérzékelésének, tehát a kellemes, kedves táj felé irányul a vad és fenyegető vidék helyett. Idilli tájat alkot, amelynek általában szakrális jellege van — a szentség, érintetlenség, tisztetlenség kiemelésében rejlik ez. Az ovidiusi tájleírás a táj alkotóelemei közül csak a tipikusait emeli ki, sőt, ahol történeti-földrajzi helyet nevez meg, ott is hiányzik a táj individuális jellege. A helynév kiemel ugyan az általánosból, de a leírás a tipikusnál marad. (Ugyanerről a sajátosságról árulkodnak a korabeli pompeji falfestmények: noha a különböző mítoszok meghatározott földrajzi helyhez vannak kötve, a háttér többé-kevésbé egyforma, a festők ugyanazokkal a motívumokkal dolgoznak.)

Az ovidiusi táj tipikusságához statikus jelleg is kapcsolódik, Vergiliusszal ellentétben, aki a természetet a maga dinamikusságában ábrázolja, s így valami belső lényegit is kifejezésre juttat. Ovidius a táj állapotát írja le — csak hogy a *Metamorphoses*en belül ennek is megvan a maga jelentősége: a tájleírás egyebek mellett a mű egységének hordozója. A természet változékonyságát nem fedezzük fel Ovidiusnál, mindez időbeli folyamatba sincs beleágyazva. A szereplők a tájban mint adott háttér előtt mozognak, nem megélik, hanem szemlélik a tájat. A tájban levő nem természetalkotta képződményekhez is Vergiliustól eltérően viszonyul Ovidius: a mesterségest szinte jobban értékeli a természetesnél.⁸

Ez az esztétizáló természetszemlélet a tájat némiképp stilizálttá teszi, egyúttal lezárttá is. Abból a szükségletből fakad ez, hogy olyan költői világot hozzon létre, amely zárt, önmagát tartalmazza, ahol a képzelet és álmodozás, a mítosz vannak otthon. Az esztétikai nézőpont döntő az ovidiusi tájleírásban. Akár bevezetesként, akár retardáló motívumként, akár festői hatást célozva, akár háttérként, mindig

⁷ „Une sorte de paysage mystique” — írja H. BARDON „Ovide et le baroque” in „Ovidiana” ed. HERESCU, Paris 1958, p. 88. L. még A. M. BETTEN: Naturbilder in Ovids Metamorphosen, Diss. Erlangen 1968. C. P. SEGAL: Landscape in Ovid's Metamorphoses: Hermes Einzelschriften, Wiesbaden 1969, p. 4 sqq.

⁸ *Met.* 3,158—9: *simulaverat artem / ingenio natura suo*; 11,235—6: *natura factus an arte, / mabiguum, magis arte tamen*.

valamilyen művészi szerkesztő elgondolás eredményeként jelenik meg a tájleírás⁹, s nem egyszerűen valamilyen passzív-befogadó természet-érzékelés tükröződéseként.

Festői elemeket is tartalmaz az ovidiusi tájleírás — nem kulisszaszerű, hanem ismeri a táj mélységét. Olyan szavak, mint *cingere, coronare, curvus, margo, sinuatus* olyanféle téjérzékelésről tanúskodnak, amely vonalakkal, kontúrokkal komponál, ahogyan a pompeji falfestészet kései második és korai harmadik stílusában is megtaláljuk.

A *Metamorphoses*-ről lévén szó, természetesen minden táj egyúttal mitológiai táj is, s itt említendő, hogy az előbbieket mellett még az is funkciója, hogy a mítoszoknak térbeli realitást adjon. Természetesen nem az értendő ezen, hogy a mindennapi értelemben vett térbeli realitás lenne az eredmény (hiszen minden eddigi ellentmond ennek): ezek a tájak egyúttal izoláltak is, csak a mítosz szintjén reálisak, az ide való belépés elszigetel a civilizációtól, a megszokottól; a ki nem mondottal, az előre nem látottal való találkozást jelenti.

Az idilli, kellemes táj a maga ligeteivel, erdőivel, rétjeivel, hűvös vizü, árnyas folyóival így kapja meg jelentőségét, mivel egy ideális lét színtere is egyúttal, azé az ideális lété, amely tulajdonképpen a *Metamorphoses* központi témája, s ennek leírása úgy válik epikus történetéssé, hogy valamilyen bűnös szenvedély, önszeretet, a zabolátlan ösztönök fenyegetik vagy akár meg is semmisítik. Az ideális táj az ideális lét pendantja, s mivel az idilli táj egyúttal az istenek kedvenc tartózkodási helye, melyet természeti szépsége miatt választanak ki, az idilli táj egyúttal a táj ideáljává is válik¹⁰.

Az ideális táj legpregnansabb megjelenési formája az aranykorié, amely a maga stilizált létében nem a valós észlelés s visszaadás, hanem a költői teremtetőerő műve, s célja, hogy a táj közegén keresztül lényegi tartalmat közöljön — a biztonságos, védett lét egyszerűségét, megismételhetetlenségét, mivel az ideális lét fenyegetett, s pusztító hatalmak veszélyeztetik (művészi eszközként különösen hatásos ennek a hangsúlyozása¹¹); az aranykor elmúltával minden ideális lét törékennyé válik.

Speciálisan római a tájleírás ilyenfajta alkalmazása és ilyen jelentéstartalommal való megtöltése. Felmerül a kérdés, hogy az ovidiusi tájleírás és a szembeötlően az ő leírásaira emlékeztető mitológiai tájbrázolások a pompeji falfestészet kései második és korai harmadik stílusából milyen összefüggésben vannak egymással. A falfestészet hatott-e Ovidiusra, s mintái nagyrészt ezek-e, vagy fordítva, az ovidiusi tájbrázolás tükröződik-e a falfestészetben. A kérdésnek bőséges szakirodalma van, legutóbb Herter¹² szállt vitába az Ovidius másodlagosságát hirdető nézetekkel, s tekintette át őket, részletes elemzéssel bizonyítva az ellenkezőjét.

A pompeji falfestészet említett korszakainak másodlagossága Ovidiushoz képest természetesen csak akkor lehet igaz, ha annak specifikus rómaiságát is felismerjük, s nem a hellénisztikus falfestészet közvetlen utánzásának, motívumai megismétlésének tartjuk. Beyen¹³, Schefold¹⁴, Dawson¹⁵ kutatásai bebizonyították, hogy ezek a korszak-

⁹ L. SEGAL, o.c., aki az ovidiusi tájat az említetteken kívül mint szimbolikus tája írja le. E. J. BERNBECK: Beobachtungen zur Darstellungsart in Ovids Metamorphosen, Zetemata 43, München 1967.

¹⁰ Ovidiusnál ez nem valamiféle „szellemi tájképet” jelent, mint Vergiliusnál. L. SNELL, o.c. 287 sqq.

¹¹ L. erről SEGAL, o.c. pp. 18—19, HÖLSKEN o.c. 206.

¹² H. HERTER: Ovids Verhältnis zur bildenden Kunst, in „Ovidiana”, ed. HERESCU, Paris. 1958, 49—74.

¹³ H. G. BEYEN: Die pompejanische Wanddekoration vom zweiten bis zum vierten Stil, Bd. I Haag 1938, Bd. II/1 Haag 1960.

¹⁴ K. SCHEFOLD: Pompejanische Wandmalerei. Sinn- und Ideengeschichte, Basel 1952.

¹⁵ C. M. DAWSON: Romano-Campanian Mythological Landscape Painting, Yale Classical Studies IX 1944.

kok már függetlenednek a közvetlen hellénisztikus hatástól, s immár mint itáliai művészet fejlődik ekkor a falfestészet. Ami a freskófestészet irodalomhoz való viszonyát illeti, már korábban is történtek utalások az Ovidius és a falfestészet közti különös rokonságra¹⁶, de részletesen először Dawson (l. 15. sz. jegyzet) dolgozta fel a különböző mítoszok festészeti megjelenítését, ezzel új impulzust adva az összehasonlító kutatóknak. Schefold egyértelműnek tartja a római irodalom festészetre való hatását¹⁷, de csak Horatiusnál és Vergiliusnál ismeri ezt el, Ovidius esetében a festészettel közös hellénisztikus előképekkel magyarázza az egybecsengést¹⁸.

Számos párhuzamot lehetne felhozni, ahol a mitológiai témát feldolgozó pompeji falfestmények Ovidiust juttatják eszünkbe; legyen elég most egy példa, Polyphemos és Galatea története a *Metamorphoses*-ban, illetve a falfestészetben.

Polyphemos figurája Homérosz óta ismerős az irodalomban és művészetben, s úgy a küklópsznak, mint az őt körülvevő természetnek a leírásában akár tudva, akár tudattalanul hat a későbbi ábrázolásokra. Az *Odysseia* 9,181—192 Polyphemos lakhelyét írja le. A meredek sziklák, a repkény, az árnyat adó barlang, a tengerpart a jellegzetes görög táj összetevői. A részletet záró hasonlat is természeti kép (190—192), de már fenyegető, nyomasztó, előrevetíti a későbbi szörnyűségeket¹⁹. Polyphemos barlangjához így a fenyegető veszély és szerencsétlenség képzete társul. Homérosz egyfajta tájtypust alkotott meg ezzel a leírással, amely a korai görög művészetben is megjelenik egyfajta meghatározott formanyelv kialakításával: fák, hajók, szikla, barlang képe jelenik meg hol együttesen, hol külön-külön, jelzésszerűen utalva az egész történetre²⁰.

Valószínűleg a homéroszi tájtypus határozta meg Euripidész szatírájátékának, a Küklópsznak a színterét. A barlang itt az Aetna lábánál terül el²¹ a leírás szerint, s a színpadkép valószínűleg magának a barlangnak a belseje volt²². Az óriás jellemzése azonban már a hellénizmus felé mutat: a rettenetesből, ijesztőből furcsa, különös, már-már komikus figura lett. A küklópsz csupán az evés-ivással²³ törődik, az isteneket megveti. A komédia épp ezt a Polyphemost, a nagyevő, nagyivó figuráját ábrázolja, s igen népszerű téma lett a hellénizmusban²⁴. Még ennél is kedveltebb szűzsévé vált a küklópsz szerelme Galatea iránt — ezt a témát Philoxenosz vezette be az irodalomba²⁵.

A római-kori ábrázolásokra leginkább Theokritosz XI. idillje hatott. Theokritosznál a táj már egészen megváltozik Homéroszhoz és Euripidészhez képest: ennek Galatea megjelenése és az általa keltett humanizáló érzelem az oka. A tenger, a szikla,

¹⁶ „Was an diesen Wänden wieder sichtbar geworden, hatte keine Schilderung der römischen Literatur uns erraten lassen ... Will man aber die Poesie dieser von Haus zu Haus gleichen Wände, die als sein gemeinsames geistiges Fluidum all diese Häuserinseln durchschwebt, mit einem Wort bezeichnen, so heisst dies OVID.” in: L. CURTIUS: Die Wandmalerei Pompejis, Leipzig 1924, p. 44.

¹⁷ SCHEFOLD, o.c. p. 13.

¹⁸ SCHEFOLD, o.c. p. 94.

¹⁹ Polyphemos lakhelyének zordságával szemben l. Kalypso szigetének leírását: *Od.* 5,57 sqq. De itt is megváltozik a táj képe, amikor Odysseus és társai veszélybe kerülnek (5,401-).

²⁰ Így pl. egy lakedaimoni tányéron sziklán ülve látjuk Polyphemost, ahol a szikla mint tipikus forma jelzésszerűen az egész homéroszi történetre utal. In: *Corpus Vasorum Antiquorum* Paris, Bibl. Nat. Fasc. 1, p. 18.

²¹ L. *Kyklops* 20, 114, 130.

²² Silenus ugyanis a barlangból veszi észre a görög hajók közeledtét: *Kyklops* 20.

²³ *Kyklops* 334 sqq.

²⁴ L. Antiphanes in: *Comicorum Atticorum Fragmenta* II 64, ed. KOCH, LEIPZIG 1880—1884—1886, fr. 131—133; Alexis in: *CAF* II 310, fr. 26—39; Nikokhars in: *CAF* I 770, fr. 2—3.

²⁵ *Schol. Theokr.* VI 1.

az Aetna környéke a félelemkeltés helyett kellemes tájék érzetét kelti az olvasóban, s a különösen borzongató barlangból szinte csalogató idilli hely lesz²⁶.

A hellénisztikus tradíció, de kivált Theokritosz hatását figyelhetjük meg a *Casa di Livia* egyik falfestményén²⁷. A háttérben az Aetna látható, s egy hatalmas fa emelkedik rajta²⁸. A kép előterét a tenger uralja, két nimfával és Galateával. A tenger közepén mellig vízben Polyphemos látható²⁹ egy Erósszal, aki egy szalagot vetve az óriás nyakába „kormányozza”³⁰ Polyphemost. Az alakok meglehetősen nagyok, a tengersík a kép egészéhez képest szokatlanul nagy, fokozza ezt a hatást az, hogy a szereplőket is ide koncentrált a festő. A kontinuos ábrázolásnak nyomát sem leljük, a kép meglehetősen cselekményszegény. A táj kevésbé típusos, mint a Homérosz meghatározta tradícióban, s Galatea megjelenésével az ő eleme, a víz is nagyobb jelentőségre tesz szert az ábrázolásban. A *Casa di Livia* Polyphemos-freskója a mítosz ábrázolásában és valószínűleg a táj megformálásában is hellénisztikus³¹ tradíciót követ.

Ovidius a *Metamorphoses* tizenharmadik énekében³² beszéli el Polyphemos, Acis és Galatea történetét, az elbeszélést Galatea szájába adva. Ovidiusnak ezzel a megoldással sarkítottabb ábrázolásra nyílt lehetősége, mivel Galatea Acis iránti szerelmében még jobban írtózik az idétlen, szerelmes, de egyúttal veszélyes küklópsztól. Acis Galateával való szerepeltetése valószínűleg Ovidius ötlete, s igen jól szolgálja a kontraszthatás kiemelését, továbbá a hellénisztikus irodalomban szinte csak komikus vonásokkal felruházott Polyphemos alakjának többrejtű jellemzését, amelyben felsejlenek a küklópsz-alak Homérosztól a hellénizmusig hangsúlyozott vonásai.

*nempe ille inmitis et ipsis
horrendus silvis et visus ab hospite nullo
impune et magni cum dis contemptor Olympi.*³³

Az így ábrázolt Polyphemosban a homéroszi eposz küklópszát ismerjük fel³⁴. „*Visus ab hospite nullo impune*” Euripidész figurájának is sajátja³⁵, akárcsak a „*magni cum dis contemptor Olympi*”³⁶. És ez az eddig sötét színekkel ábrázolt alak Galateát megpillantva „*quid sit amor, sensit*”³⁷. Ettől kezdve a szerelmi motívum előtérbe kerül, és a küklópsz eljövendő megvakíttatásának beszövése (ez egyúttal a *Metamorphoses* 14. énekére is utal), ami egyébként a homéroszi Polyphemos-történethez tartozik³⁸, szintén a kontraszthatást szolgálja: a szerelemtől elvakított küklópsz maga is tudatában van eme állapotának, s a jövőre intő szót saját keserű

²⁶ Theokr. XI 45 sqq.

²⁷ E. Rizzo: Monumenti della Pittura Antica. Scoperti in Italia, Roma 1936, Fasc. III p. 35 sqq. fig. 24—29. A faldíszítés a *Metamorphoses* kiadása előtti időből származik, valószínűleg nem sokkal Ovidius száműzetése (i. u. 8) utánról. L. W. KRAUS: RE XVIII/2 col. 1948.

²⁸ Vö. Theokr. XI 47: Πολυδένδρεος Αἴτνα.

²⁹ L. XI 60, 62.

³⁰ Vö. XI 15 sqq.

³¹ A *Casa di Livia* egy másik falát vizsgálja G. K. GALINSKY: Ovid's *Metamorphoses*, Berkeley and Los Angeles 1975, 83—84. A hasonló szerkesztési elvek (nem tematikai és ábrázolásmódbeli) miatt Ovidiustól meghatározottnak tartja a freskókat. Hasonlóan BERNBECK, o.c. 135 sqq.

³² 750—897.

³³ 13, 759—761.

³⁴ Od. 9, 190 sqq.

³⁵ Eur. *Kykl.* 125—126.

³⁶ Eur. *Kykl.* 320 sqq., 334 sqq.

³⁷ *Met.* 13, 762.

³⁸ Od. 9, 507—512.

jelenére magyarázza. A jós szavára „*lumen ... rapiet tibi Ulixes*” így válaszol: „*altera iam rapuit*”³⁹.

A tájképi háttér a 763-tól 777-ig terjedő részben meglehetősen vázlatos, s nincsenek tipizált vonásai, ennek a cselekmény mozgalmassága lehet az oka. A 778. sortól következik a részletező tájleírás, ez már statikus, és előkészíti Polyphemos megszólaltatását.

*Prominet in pontum cuneatus acumine longo
collis, utrumque latus circumfluit aequoris unda.
Huc ferus ascendit Cyclops mediusque resedit;
lanigeræ pecudes nullo ducente secutæ.
Cui postquam pinus, baculi quæ præbuit usum,
ante pedes posita est, antennis apta ferendis,
sumptaque harundinibus compacta est fistula centum ...*⁴⁰

Bár a 780—781. sorban visszacseng Theokritosz XI 17—18, a tájleírásnak itt határozottabbak a körvonalai, szemléletesebb, mint Theokritoszé. A homéroszi tájtypus is hathatott itt, amely a vázafestészetben szintén éreztette hatását⁴¹. Ovidius érzékeltes ábrázolásának megfelelői a pompeii falfestészet több darabján felbukkannak. Ovidiusnál a szikla, amelyen Polyphemos szerelmi dalát énekli, a vizuális megjelenítés erejével hat. Az ének hatásának leírására,

*senserunt toti pastoria sibila montis,
senserunt undæ ...*⁴²

az együttérző, élővé tett természet ábrázolása megint csak hellénisztikus tradícióból táplálkozik, de ez a tradíció már Catulluson és Vergiliuson keresztül is jutott Ovidiusig.

Polyphemos dala⁴³ természetből vett hasonlatok halmozásával kezdődik, Galateát veti össze az élő és élettelen természettel, természeti jelenségekkel. A hellénisztikus és római bukolikus mintát idézi ez is, de ebben a halmozásban és a képek ilyen kiválasztásában már speciálisan ovidiusi az eredmény. A minták visszacsengésén kívül Polyphemos alakját is sikerül árnyaltabbá tenni: az érzelmekben gyakorlatlan óriás szinte nem tud betelni ezzel a számára új jelenséggel, megpróbálja a hasonlatokkal körülírni érzéseit, de a halmozás miatt ez már a komikum halvány árnyalatát is magán viseli.

A 810—812. sorban a küklópsz barlangját írja le Galateának, itt megint csak tettenérhető a homéroszi és euripidészi barlangtípus⁴⁴. A 812. sortól a fákat sorolja fel Polyphemos, melyek gyümölcsét Galateának szeretné ajándékozni — ezt a motívumot is Theokritosztól vette át Ovidius, de ez nála mintegy fokozásban jelenik meg, s így képszerűbbé, élénkebbé válik a leírás. A komikus hatást is finomabb eszközökkel éri el, mint Theokritosz: a hellénisztikus költőnél a küklópsz csúnya, s ezt aján-

³⁹ *Met.* 13, 772—775.

⁴⁰ *Met.* 13, 778—784.

⁴¹ A British Múzeum egyik skyphosán a tájat egy magas szikla jelzi. L. WALTERS: *Catal. of vases of British Museum II* B 154, 109 sqq. Egy boiótai csészén fehér, meredeken lenyúló sziklák lehet látni. L. A. NEUGEBAUER: *Führer durch das Antiquarium der staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin 1932, p. 75.

⁴² *Met.* 13, 785—786.

⁴³ *Met.* 789 sqq.

⁴⁴ „*Vivo pendentia saxo antra*” euripidészi megfelelője *ἀντρα ... πετροπέφθῃ*. „*Antra, quibus nec sol medio sentiuntur et aestu, / nec sentiuntur hiems*” (811—812), l. hozzá Eur. *Kykl.* 323—324, 329—331.

dékaival igyekeznek feledtetni (melyek kevésbé bőségesek, mint az ovidiusi leírásban). A *Metamorphoses* küklópszája viszont szépnak tartja magát (842—853), öndicsérete — s egyúttal a komikus hatás — tetőpontja egyetlen, hatalmas szemével való büszkélkedése:

*Unum est in media lumen mihi fronte, sed instar
ingentis clipei. Quid? non haec omnia magnus
Sol videt e caelo? Soli tamen unicus orbis.*

A vergiliusi leírás visszacsengése még fokozza a hatást:

*(lumen) ingens quod torva solum sub fronte latebat,
Argolici clipei aut Phoebeae lampadis instar ...⁴⁵*

Itt is — mint egyebütt már — megfigyelhetjük, hogy a különböző forrásokat milyen új mondandójú művészi egésszé képes formálni Ovidius, s nem függ egyik forrástól sem, hanem sajátos színezetet tud adni a maga megformálta történetnek az egybe-csengésekkel; ezt is művészi eszközként használja.

A Theokritosz-„imitáció” alapján azt is elvárhatnánk, hogy a történet másképp végződik⁴⁶, valamilyen veszélytelen, megnyugtató zárással, ehelyett újból a Homéroszból és Euripidészből ismert veszélyes óriás jelenik meg előttünk. Amikor a küklópsz Acist és Galateát együtt pillantja meg, indulatai fékezhetetlenné, zabolátlanná válnak. Szörnyű dühe ábrázolásában

*Tantaque vox, quantam Cyclops iratus habere
debut, illa fuit; clamore perhorruit Aetna ...⁴⁷*

újból Vergilius Ovidius előképe.

*Clamorem immensum tollit, qua pontus et omnes
intremuere undae penitusque exterrita tellus
Italiae curvisque immugiit Aetna cavernis.⁴⁸*

Ahogy a cselekmény Polyphemos hosszú szerelmi vallomása után egyre mozgalmasabbá válik, s tetőpontját a gyilkos indulat kitörésében éri el

*insequitur Cyclops partemque e monte revulsam
mittit ...⁴⁹*

a küklópsz alakja egyre inkább a homéroszi és euripidészi figurára emlékeztet. Nem kerülheti el viszont figyelmünket az az elidegenítő effektus sem, amely Ovidius ábrázolásában tettenérhető: a küklópsz dühödt hangjának leírásában, amely éppen olyan dühödt volt, amilyennek illett lennie (876—877), s Acis menekülésének leírásában: *terga fugae dederat conversa Symaethius heros* (879. s.). Mindez a nagy-époszi patetikus leírásoktól való tudatos distanciát jelenti, egyúttal a *Metamorphoses* sok helyén felfedezhető tartózkodást a tragikus végkifejlet ábrázolásától, e helyt pedig Ovidius stílusérzékének is jele, mert a finom komikus felhangokhoz nem illenek a patetikus ábrázolásmód.

⁴⁵ Verg. *Aen.* 3, 636—637.

⁴⁶ Theokr. XI 75 sqq: Polyphemos teljesen józanul, szinte praktikusan viselkedik.

⁴⁷ *Met.* 13, 876—877.

⁴⁸ Verg. *Aen.* 3, 672—674.

⁴⁹ *Met.* 13, 882—883.

Ovidius Polyphemos és Galatea történetének leírásában a küklópsz alakjában minden addigi tradíciót egyesített (Homérosz, Euripidész, Theokritosz, Vergilius), látszólag legerősebben Theokritoszhoz kapcsolódva, de épp ennek a képnek a többi hagyományból való kiegészítésével alkot összetéveszthetetlenül egyedít és egyúttal római. A tájképi háttér megformálásában ugyancsak egyesíti a hellénisztikus és korábbi görög tradíciót, karakterisztikusabb jelleget adva így a tájnak, mint Theokritosz.

A pompeji falfestészetben a Polyphemos-ábrázolás két fő típusát különböztethetjük meg: az egyik csoportba tartoznak azok a képek, melyek Polyphemost és Galateát ábrázolják, a másik csoport képei a két témát: Polyphemos és Galatea — Polyphemos és Odysseus egyesítik, egy képen ábrázolják, mint valami folyamatos mítosz-elbeszélést.

Az első, szám szerint nagyobb csoport képei tartalmilag a hellénisztikus tradícióhoz állnak közelebb, akárcsak a *Casa di Livia* festménye. Polyphemos és Galatea alakján kívül szerepel még Triton, Eros, esetleg valamilyen helyi istenség. Polyphemost szikla előtt vagy sziklán ülve (állva) ábrázolják, állatai körülötte, Galatea pedig a tengerben delfinen lovagolva közelít⁵⁰.

A második csoport képein a Polyphemos-történet kontinuos elbeszélésével találkozunk, természetesen utalásszerűen, a műfajnak megfelelően egy jellegzetes pillanatban ábrázolva a szereplőket. A *Casa del sacerdote Amando* egyik festményén⁵¹ Polyphemos egy sziklás hegyoldalon ül fuvolájával, egy fa árnyékában, Ovidius 778—784 sorait idézve. Polyphemos bal felé tekint, ahonnan Galatea közeledik egy delfin hátán a szárazföld felé, leplét nagy ívben lebegteti a szél. Balra a háttérben sötét ciprusok, egy porticus és egy magas épület emelkedik. A táj és Polyphemos ábrázolása tehát teljesen megfelel az ovidiusi leírásnak, Galateáé ellenben nem: a képen a tengeren közeledik, míg Ovidiusnál Acis ölében pihen. Acis—Galatea ábrázolásához valószínűleg hiányzott a festői minta, bár Dawson egy pompeji freskón Polyphemost és Acist sejtí, igaz, Galatea nélkül⁵². Így e kép festője Galatea esetében a hellénisztikus tradícióhoz nyúl vissza, s delfinen ülve ábrázolja. Jobbra a háttérben egy szikla mögül Odysseus hajója bukkan fel, s így a Polyphemos—Odysseus-témával kiegészül a képi elbeszélés.

Egy eléggé töredékesen fennmaradt másik pompeji képen⁵³ balra egy kecskét, a táj részletét, valamilyen tengeri állat fejét lehet felismerni, a kép előterében pedig egy hajó elülső részét. Dawson igen valószínűnek tartja, hogy ez is a Polyphemos—Galatea képtípus + Polyphemos—Odysseus kontaminációs változata.

A legérdekesebb ábrázolás Agrippa Postumus boscotrecasei villájából való, az ún. mitológiai szoba nyugati falán⁵⁴. A freskó a harmadik pompeji falfestészeti stílus legszebb alkotásai közé tartozik, és kivételesen megközelítő pontossággal

⁵⁰ L. Pompeii VII 4,51, in DAWSON, o.c. p. 110 no. 62 = S. REINACH: Répertoire des peintures grecques et romaines (továbbiakban RPGR), Paris 1922, 172,6. — Egy herkulaneumi freskó: DAWSON p. 86, no. 15. Pompeii IX 7,16 in DAWSON p. 83, no. 6. Pompeii VII 4,48 in: DAWSON, p. 111, no. 64 = RPGR 172,8 (e legutóbbin a szövegben említett motívumokon kívül a tájban sok építmény is feltűnik).

⁵¹ DAWSON, p. 99, no. 40.

⁵² DAWSON, p. 81, no. 2. A sziklán ülő alak Dawson szerint annyira megfelel az egyéb egyértelműen Polyphemos-ábrázolásoknak, hogy ez is azonosítható mint Polyphemos-típus, s a riadtan menekülő pásztor ilyenformán feltehetően Acis.

⁵³ DAWSON, p. 106, no. 50.

⁵⁴ L. hozzá P. H. BLANCKENHAGEN—CHR. ALEXANDER: The Paintings from Boscotrecase, Heidelberg 1962, pp. 38—41, tab. 40.

datálható. Blanckenhagen⁵⁵ az i. e. 1. század utolsó évtizedére teszi, Schefold⁵⁶ i.u. 10, illetve i.u. 15 körülre. A kép központjában Polyphemos ül egy sziklán egy oszlop tövében, az oszlop fölött egy fa magasodik, a sziklás hegyoldalon kissé feljebb, balra egy templom látható. A kép bal alsó része felé Galatea szélfújta chitonban egy delfinen ülve közeledik. Polyphemostól jobbra a kép jobb alsó sarka felé kecskék legelésznek és egy másik oszlop is magasodik. Jobbra fölfelé az ülő Polyphemos fölött egy másik sziklán egy hatalmas követ feje fölé tartó alakot látunk, amint a szikladarabot a kép jobb oldalán a tengeren már-már eltűnő (a hajónak csak a hátsó harmadát látjuk) hajó felé hajítani készül, tehát egyértelműen az immár megvakított Polyphemos, aki Odysseus hajóját szeretné eltávolítani. — Ez a legvilágosabb példánk a két történet egy képen való egyesítésére. Itt Polyphemos alakja is megkettőződik. Az egyes alakok, a táj részletei realiztikusan vannak ábrázolva, de ha egészében szemléljük a képet, a realista részlet-élmény megbomlik: nincs egy nézőpont, a perspektíva szabályai a kép egészében nem érvényesülnek. Nem tudjuk megállapítani, Galatea milyen távol van a parttól, s ő maga emberi méretű-e. Polyphemosról tudjuk, hogy óriás, de a kecskék nagyságához képest nem feltétlenül az. Sőt, Polyphemost még egyszer megpillantjuk, de nem annyival kisebb, mint a vélt távolság feltételezné. A festő nem-reális világot épített fel, egy olyan mitológikus tájat alkotott, amelybe belépve fokról-fokra különböző nézőpontokból szemlélhetjük a történet⁵⁷. Blanckenhagen mágikus realizmusnak nevezi ezt az ábrázolásmódot.

Acis hiányától eltekintve a boscotrecasei freskó a festészet nyelvén (ahol az alakot az egyértelmű kontinuos ábrázoláshoz meg kell kettőzni) ugyanazt fogalmazza meg, mint Ovidius *Metamorphoses*-részlete⁵⁸, ugyanúgy egyesíti az idillit a fenyegetővel, a szereplőket a maguk elemében ábrázolva: Galateát a tengerben, Polyphemost a sziklás hegyoldalon. Ha ezt kiegészítjük azzal, hogy a festészetben a kontinuos ábrázolás egy táblaképen eddig ismeretlen volt (frízen nem, l. Odysseia-fríz), igen csábítóan látszik, hogy a boscotrecasei freskók keletkezésében Schefold véleményét fogadjuk el⁵⁹, s így megkockáztatható az a feltevés, hogy az ovidiusi elbeszélés hat a Galatea—Polyphemos—Odysseus-történet képi ábrázolóira is⁶⁰. De ha eddig a megállapításig nem is merészkedünk el, az mindenképp bizonyos, hogy ezekben a festményekben — és főként a boscotrecaseiben —, valamint az ovidiusi narratívában is valami új, eddig nem volt, s sajátosan rómaiként értékelhető termelődött ki.

⁵⁵ BLANCKENHAGEN, o.c. p. 11.

⁵⁶ Die Wände Pompejis, 1957, p. 2. ill. p. 356.

⁵⁷ Vö. BLANCKENHAGEN, o.c. p. 41.

⁵⁸ BLANCKENHAGEN, o.c. p. 42—43 a festői megfogalmazást nem tekinti igazi kontinuos ábrázolásnak, mivel a festő két különböző történetet egyesít egy képen, ahol csak az egyik szereplő közös. Irodalmi mintának Theokr. XI. idilljét tartja.

⁵⁹ SCHEFOLD természetesen nem ezt az egyetlen freskót datálja, hanem a boscotrecasei villa többi freskóját is.

⁶⁰ Ami a „mágikus realizmust” illeti, ezt Ovidiusus tájleírásaiban mindenképp tettenérhetjük: a tipizált, elemeiben reális táj mitikussá válik annyiban, hogy a benne játszó mítoszok lényegi elemeit emeli ki hangulati azonosságával vagy különbözőségével.

MYTHOLOGISCHE LANDSCHAFT — OVID UND DIE POMPEJANISCHE
WANDMALEREI

Im ersten Teil des Aufsatzes wird der Charakter von den mythologischen Landschaftsbildern des Ovid beschrieben und festgestellt, dass die malerischen Elemente der Beschreibungen Verwandtschaft mit dem späten 2. und 3. Stil der pompejanischen Wandmalerei aufzeigen. Am Beispiel von verschiedenen malerischen Bearbeitungen des Polyphem-Galatea Mythos wird versucht die römischen und an die Darstellung des Ovid erinnernden Züge zu beschreiben. Im Falle von Ovid wird derselbe Mythos untersucht und wird festgestellt, dass Ovid ihn spezifisch römisch formt. Die Frage, ob Ovid auf die zeitgenössische pompejanische Wandmalerei gewirkt habe oder umgekehrt, wird nicht entschieden, sondern der Grund dieser Aufeinanderwirkung in den Tendenzen des Zeitalters gesucht, die auf beide Gattungen Wirkung ausgeübt haben können.

GOTTFRIED HÄRTEL (Leipzig)

AZ ANTIK RABSZOLGASÁG HANYATLÁSÁNAK KÉRDÉSEI A KÉSŐ-ANTIK TÖRVÉNYHOZÁSBAN

A következőkben az antik rabszolgatartás hanyatlásának néhány olyan kérdésével szeretnénk foglalkozni, melyeket a késő-római jogi források világítanak meg számunkra. Fejtegetéseimet a *Codex Theodosianus*ra és az ebben fennmaradt *Novellae*kra, valamint a *Codex Justinianus*ra építettem. Justinianusnak a *Codex Justinianus* kiadása után közzétett külön törvényeit, a *leges novellae*t nem tárgyalom. A megnevezett császárok törvényhozó tevékenysége az emberek szabadokra és rabszolgákra osztásán alapszik, és a tulajdonviszonyokat mint az antagonisztikus osztályok közötti jogi kapcsolatokat tükrözi vissza.

A jelen esetben a késő-antik rabszolgatartásnak csak néhány olyan kérdésével foglalkozhatom, mint 1. a rabszolgák helyzetének rosszabbodása a 4—5. században, 2. a rabszolgák felszabadítása, 3. a rabszolgák szökései, 4. a rabszolgák és a szabadok házassági kapcsolata, és 5. a rabszolgák birtokviszonyai.

1. A rabszolgák helyzetének rosszabbodása a 4—5. században

A Római Birodalom 2. század második felében kirobbant általános válsága¹, melyet Diocletianus a *dominatus* kialakításával egy időre stabilizálni tudott, a 4. században újult erővel tört ki ismét. A rabszolgák helyzete, ami átmenetileg javult², most újra rosszabb lett. Bár voltak bizonyos kezdeményezések a rabszolgák védelmére³, így a szabadonbocsátást is az ide vonatkozó rendelkezések könnyítették, a rabszolgák házasság-szerű együttélését (*contubernium*) lehetővé tették, s a kínzásokat korlátozták az idők folyamán, mindez mégis a római törvényhozók érdekeit tükrözte vissza: így akarták növelni a rabszolgamunka hasznát, fokozni termelékenységét, és lázadásáiknak még a gondolatát is megakadályozni.

Mindez világosan mutatja, hogy a rabszolgát valamilyen úton-módon érdekeltté kellett tenni a termelésben, és hogy a rabszolgatartók kénytelenek voltak változtatni gazdálkodásuk alapjain és a rabszolgák kizsákmányolásának formáin⁴. Ezzel egyidejűleg azonban aláásták a rabszolgamunkán nyugvó antik termelési módot. A jogá-

¹ HÄRTEL, G.: Der Beginn der allgemeinen Krise im Westen des Römischen Reiches. Wirtschaftliche und soziale Veränderungen in der Zeit von Marc Aurel bis Septimius Severus (161—211). ZfGW 13 (1965) 262—276.

² HÄRTEL, G.: Die Widerspiegelung von Symptomen der Krise der Sklaverei im Rechtsdenken der Römer in der Zeit von Gaius bis Modestinus. WZ Leipzig 19 (1970) 463—468.

³ SCHTAJERMAN, E. M.: Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des Römischen Reiches. Übersetzt von SEYFARTH, W. Berlin 1964, 72. s. köv.

⁴ ROSTOVITZEFF, M.: Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich. Übersetzt von WICKERT, L. Leipzig 1929. II. 75.

szok a 2—3. században már másként tekintettek a rabszolgákra, mint korábban, a *principatus* 1. századában, s bár jogi értelemben elvitatták a rabszolgák személyhez fűződő jogait, mégis a természeti jog értelmében rendelkeztek ezekkel a jogokkal a rabszolgák. A társadalmi alapon végbemenő változások fokozatosan kihatottak a jogelméletre is. A 3. század zavargásai és súlyos társadalmi, katonai és gazdasági feszültségei után, melyek az *Imperium Romanum* fennállását komolyan veszélyeztetették, Constantinus császár korában végbement a fennálló viszonyok restaurációja, többszörösére fokozódott a rabszolgatartók szigora rabszolgáikkal szemben. Általában nem vonták vissza a rabszolgáknak tett engedményeket és a helyzetük javítására tett intézkedéseket, de új türelmi rendelkezésekkel most láthatóan ritkábban találkozunk. Mindez megerősíti W. Seyfarth⁵ véleményét, aki hangsúlyozta: „Ha a *Codex Theodosianus* rabszolgákra vonatkozó rendelkezéseit vizsgáljuk, elsősorban rendkívül gyakori emlegetésük tűnik fel. Ez a tény arra utal, hogy sok, a rabszolgákra vonatkozó kérdés megoldásához felső hatóságok döntésére volt szükség. Tehát a rabszolgákkal való bánásmód és a hozzájuk való viszony nem volt már olyan magától értetődő, mint amilyen az időszámításunk előtti évszázadokban lehetett”. A legtöbb rabszolga helyzete kétségtelenül továbbra is nagyon kedvezőtlen volt, mindenek előtt jogfosztottak voltak⁶. A késő-római jog, mely a rabszolgákat nem tekintette személyeknek, s az állatokkal és élettelen felszerelési tárgyakkal helyezte őket egy sorba⁷, leltári tárgyaknak tekintette a rabszolgákat⁸, akiket mindeki szabad zálogként használhatott fel⁹. A római törvényhozók intézkedései arra irányultak, hogy az egykor csak a rabszolgákra vonatkozó törvényeket a társadalom többi alsó rétegeire is kiterjesszék, és a 4—5. században különösen a *colonus*okra alkalmazták de facto a rabszolgákra vonatkozó törvényeket, bár de iure a *colonus*okat még szabad személyeknek tekintették. A rabszolgák szökése forrásaink szerint mindenekelőtt Constantinus korában öltött jelentős méreteket, annyira, hogy éppen Constantinus alatt drasztikusan súlyosbították a rabszolgaszökések és más bűncselekmények ellen hozott büntetéseket. A rabszolgák kénytelenek voltak uraik korlátlan önkénye miatt a feltétlen engedelmességbe beletörődni.

Éppen Constantinus volt az, aki hasonló vétségek esetén a rabszolgákat keményebb büntetéssel sújtotta, mint más osztályok tagjait¹⁰, 319. május 11-én így írt Bassusnak: „Ha rabszolgáját ura vesszővel vagy szíjjal megveri, vagy bilincsbe verve őrizetbe veszi, a rabszolga halála esetén urának nem kell bűnvádi eljárástól tartania, mivel nem vesszük tekintetbe, mennyi idő telt el a két eset között, és ezt nem értelmezzük törvényszéki eljárást igénylő esetnek”. E törvény alapján tehát a rabszolgatartó még mindig rendelkezett rabszolgája felett a *ius vitae necisque* hatalmával, és gyilkossági perbe csak akkor keveredett, ha rabszolgáját — mint ezt a törvény a későbbiekben

⁵ SEYFARTH, W.: Soziale Fragen der spätrömischen Kaiserzeit im Spiegel des Theodosianus. Berlin 1963, 134.

⁶ HELD, W.: Die Vertiefung der allgemeinen Krise im Westen des Römischen Reiches. Studien über die sozialökonomischen Verhältnisse am Ende des 3. und in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts. Berlin 1974.

⁷ Arcadius és Honorius 395. jan. 6-án Pasiphillushoz: *Codex Theodosianus* (=CTh), 2, 1, 8; ed.: MOMMSEN, TH. — MEYER, P. M.: Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes. Berlin 1895. Az edictumok dátumára és a címzettek tiszttségére: SEECK, O.: Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Stuttgart 1919; ENSSLIN, W.: *praefectus praetorio*. PW—RE XXII (1954) 2495—2501.

⁸ Valentinianus és Valens 364. okt. 8-án Viventius *pr. urbi*hoz, CTh 14, 3, 7.

⁹ Constantinus 321. aug. 21-én Volusianushoz, CTh 13, 3, 1.

¹⁰ Constantinus 349. nov. 12-én Tatianushoz, CTh 9, 24, 2. ČESKA, J.: Brachte der Dominat das Ende der sklavischen Unfreiheit? SPFB 9 (1964) 113—117. SEYFARTH, W.: i. m. 138. s. köv.

kimondja — különösen kegyetlen módon ölte vagy ölette meg. Így ha az úr rabszolgáját szándékosan doronggal vagy kővel agyonverte, vagy éles fegyverrel megsebesítette, illetve arra kényszerítette, hogy akassza fel magát, vagy magasból letaszította, megmérgezte, vadállatokkal tépette szét, vagy más kegyetlen kínzásokkal ölette meg.

A rabszolgák, mint az állatok és a munkaeszközök, leltári tárgynak számítottak, mint ezt Valentinianus és Valens 364. okt. 8-án Viventius *pr. urbí*hoz küldött rendeletükben¹² megfogalmazták. Ha valakit — mint a következőkből kiderül, minden bizonnyal rabszolgát vagy *colonust* —, egy sír kifosztása közben tetten értek, kényszer munkára ítélték. Ha ezt a rabszolga urának parancsára követte el, a tulajdonost száműzték, mint Constans császár 340. június 25-én Titianus *pr. urbí*hoz írt levelében olvashatjuk¹³.

A *Codex Theodosianus* tartalmazza azt az ismert jogi alapelvet is, mely szerint a rabszolgák vádlóként nem léphettek fel uraik ellen még akkor sem, ha vallomásuk megfelelt az igazságnak. Még a bizonyított felségsértési eljárás során is kivégezték a rabszolgát Constantinus 320. január 1-én Maximus *pr. urbí*hoz címzett hirhedt keresztrefeszítési edictuma alapján¹⁴.

Csak 376-ban engedélyezték, hogy felségsértési perben rabszolgák szerepeljenek vádlóként¹⁵, és 397. nov. 8-án Arcadius és Honorius császárok Eutychianus *pr. Orientis*hez címzett rendelkezése¹⁶ felújította ezt: „Ha valaki a háznépéből, vagy a ház rabszolgái közül valamilyen bűncselekmény esetén feljelentőként vagy vádlóként lép fel, és annak, akinek a háznépéhez tartozik, vagy akinek a rabszolgája, ezzel hirnevét, életét vagy vagyonát veszélyezteti, az ilyen feljelentőt vagy vádlót megtorlásképpen karddal végezzék ki még a tanúk megidézése, a vizsgálat megkezdése, a bűnvádi eljárás megindítása, a vádbeszéd elhangzása előtt. Mert az ilyen veszedelmes hangot el kell fojtani inkább, mintsem meghallgatni, kivéve a felségsértés esetét”. Valens, Gratianus és Valentinianus is hasonló formában rendelkeztek 376. március 15-én Maximinus *pr. pr. Galliarum*hoz címzett rendelkezésükben¹⁷: a rabszolgák uraik elleni vádjainak a császárok akarata szerint a per kimenetelére semmi befolyása nem lehetett. Ellenkezőleg, a császárok azt akarták, hogy ilyen esetekben semmilyen nyomozást ne folytassanak, és az ilyen gyalázatos vádaskodót a tervezett bűnvádi eljárás vádirataival és írásos dokumentumaival együtt égessék meg. A rabszolgák, ha tanúvallomás, vagy ha saját — legtöbbször kínpadon kikényszerített — beismerésük alapján erőszakos cselekmény elkövetése bizonyult rájuk, ha ezt uruk akarata és tudomása nélkül követték el, vétkükért halállal fizettek. Ha azonban félelemből, vagy uruk ösztönzésére követték el a bűncselekményt, az úr ebben az esetben a *lex Iulia* értelmében elveszítette becsületét, nem hivatkozhatott rendi vagy születési előjogaira. Viszont az ilyen esztelen parancsoknak engedelmeskedő rabszolgákat büntetésből bányá-

¹¹ CTh 9, 12, 1: „Si virgis aut loris servum dominus adflixerit aut custodiae causai n vincla conicerit, dierum distinctione sive interpretatione depulsa nullum criminis metum mortuo servo sustineat”. Vö.: *Codex Justinianus* (= CJ), 9, 14, 1; ed.: KRÜGER, P. Berlin 1890⁷.

¹² CTh 14, 3, 7.

¹³ CTh 9, 19, 2.

¹⁴ CTh 9, 5, 1.

¹⁵ CTh 9, 6, 2; Valens, Gratianus és Valentinianus 376. márc. 15-én Maximinus *pr. pr. Galliae*hoz.

¹⁶ CTh 9, 6, 3 = CJ 9, 1, 20: „Si quis ex familiaribus vel ex servis cuiuslibet domus cuiuscumque criminis delator atque accusator emergerit, eius existimationem caput adque fortunas petiturus, cuius familiaritati vel domino inhaeserit, ante exhibitionem testium, ante examinatum iudicium in ipsa expositione criminum atque accusationis exordio ultore gladio feriat. Vocem enim funestam interdicti oportet potius quam audiri. Maiestatis autem crimen excipimus”.

¹⁷ Vö.: 17. jegyzet; CTh 9, 6, 2.

munkára küldték, mint Valentinianus, Theodosius és Arcadius 390. március 6-án Albinus *pr. urbi*hoz küldött rendelkezéséből¹⁸ kiderül.

A rabszolga tehát rendkívül kényes helyzetben volt. Ha ura bűncselekményre kényszerítette, kénytelen volt engedelmeskedni, mivel élete és halála az úr hatalmában volt. Másrészt bíróság előtt a rabszolga nem léphetett fel ura vallomásával szemben. Ha ura esztelen parancsának engedelmeskedett is, büntetésből bányamunkára ítélték. Míg ha maga is bűnös volt, nem kerülhette el büntetését. A rabszolga önkéntes vallomását a bíróságon nem fogadták el, ezért ura kívánságára kínvallatásra lehetett fogni. Mindenesetre az idők folyamán egyre kevésbé hittek a rabszolgák kínpadon kicsikart vallomásának, s így az is érthető, ha a bizonyítóanyag megszerzéséért folytatott kínzásokat is egyre jobban korlátozták. Gratianus, Valentinianus és Theodosius 385. dec. 11-én Cynegius *pr. pr. Orientis*hez küldött rendelkezése¹⁹ figyelmeztet, hogy körültekintően járjanak el azoknak a rabszolgáknak kínpadra vonásánál, akik uruk házasságtörése idején a házban tartózkodtak; viszont a kínvallatást minden esetben végrehajtották, ha a ház ura gyilkosságot kísérelt meg feleségével szemben, valamint az ellenkező esetben is.

W. Seyfarth szerint: „A késő-római jogelmélet is szilárdan kitartott a régi álláspont mellett, mely szerint a rabszolga a birtoklás tárgya, nem pedig alanya. A jogelmélet nem mosta el a szabadok és a rabszolgák helyzete közti különbségeket, s inkább megbecstelenítőnek és bemocskolóknak tekintették a rabszolga helyzetét, mintsem szegénynek. A rabszolgák felett uraik hatalmát csak akkor korlátozták, amikor azt az államérdekek megkövetelték, és ott, ahol a rabszolgák számára az életfeltételek minimumát biztosítani kellett, ha őket mint hasznos hajtó segítő társakat meg akarták tartani”²⁰.

2. A rabszolgák felszabadításának kérdéséhez

A rabszolgák felszabadítása több okból is lehetséges volt. A rabszolgát ura felszabadíthatta bármikor, vagy akár végrendeletileg is, különleges szolgálatai alapján, melyeket a rabszolga urának teljesített. A felszabadított rabszolga azonban ezáltal sokszoros függőségbe került egykori urával szemben, és ez saját gazdasági nehézségeinél igénybe vehette *libertinusa* segítségét²¹. A templomokban történő felszabadítás, ami a püspök és a hívők jelenlétében történt meg, s melyet Constantinus foglalt törvénybe, újabb lehetőséget biztosított a rabszolgák számára, hogy elnyerjék a szabadságot, mint ezt a császár 321. április 18-án Hosius püspökhöz címzett leirata²² bizonyítja.

A törvényhozó mindenképpen számolt azzal, hogy az egyes rabszolgák kiérdekeltségük a szabadságot. Többnyire olyan esetekben szabadították fel őket, mikor szabad személyek megsértették a római törvényeket és rabszolgák jelentették fel az ilyen eseteket. Így pl. pénzhamisítók feljelentéséért a rabszolgák megkapták a polgárjogot, és az ilyen rabszolga urát a felszabadításból következő károsodásért a *fiscus*-

¹⁸ CJ 9, 12., 8 = CTh 9, 10, 4.

¹⁹ CTh 9, 7, 4.

²⁰ SEYFARTH, W.: i. m. 144.

²¹ KASER, M.: Die Geschichte der Patronatsgewalt über Freigelassene. ZRG 58 (1938) 88—135.

²² CTh 4, 7, 1 = CJ 1, 13, 2. EBERHARDT, A.: Constantin der Grosse. Religionspolitik und Gesetzgebung. ZRG 72 (1955) 127—190. WINKELMANN, F.: Konstantins Religionspolitik und ihre Motive im Urteil der literarischen Quellen des 4. und 5. Jahrhunderts. AAntHung 9 (1961) 239—256.

ből kárpótolták — természetesen csak akkor, ha nem ő volt a hamispénzverő; Constantinus 318. november 20-án Róma városa *vicarius*ához, Januariushoz küldött rendelkezésében²³ döntött így.

Más, a törvényhozó szerint közmegbecsülést érdemlő esetekben is jutalmul felszabadították a rabszolgákat. Így pl. ha rabszolga jelentette, hogy erőszakkal elraboltak egy hajadont vagy özvegyet (Constantinus 326. április 1-én a néphez²⁴), vagy ha rabszolga jelentette egy szabad személy és rabszolga szerelmi kapcsolatát (Constantinus 329. május 29-én a néphez²⁵).

A törvényhozó, mivel a Birodalomban a szilárd rendet már alig tudta biztosítani, a fent idézett minden esetben arra törekedett, hogy megtorolja a szabad személyek által elkövetett vétségeket, s hogy különböző okokkal felszabadítsa a rabszolgákat, hogy azokat a termelésben érdekeltté tegye, s fokozza termelékenységüket.

Miután 313-ban a milánói edictum elismerte a kereszténységet, a császárok erkölcsi kötelességüknek tekintették, hogy fölszabadítsák a zsidók tulajdonában levő keresztény rabszolgákat, és hogy ne engedjék ezeket körülméltelni. Azok a személyek, akik ezt följelentették, épp úgy fölszabadultak, mint a korábban felsorolt esetek rabszolga-szereplői; ez derül ki Constantinus 335. október 21-én Felix *pr. pr. Africae*-hoz küldött rendelkezéséből²⁶.

Bár a rabszolgákat általában kizárták a katonai szolgálatból, ha kivételes esetekben önkéntesen mégis katonai szolgálatot teljesítettek, ez biztosította számukra a fölszabadulást. Arcadius, Honorius és Theodosius 404. április 17-én — amikor a helyzet a nyugati-gót támadás miatt rendkívül válságos volt — egy leiratban fordultak a provinciák lakosságához, s felhívták a rabszolgákat, napi 2 solidus zsoldot ajánlva fel nekik, hogy jelentkezzenek katonai szolgálatra, s egyidejűleg ezért a szabadságot is biztosították számukra. A rendelet kimondja²⁷: „Az ellenséges támadások elhárítása végett elrendeljük, hogy ne csak a toborzott katonák jogi helyzetére, hanem testi erejére is fordítsanak figyelmet. Mivel úgy hisszük, a szabadon született személyeket a háza szeretete is tettekre serkenti, a rabszolgákat eme edictum tekintélyével buzdítjuk, hogy minél előbb jelentkezzenek önkéntes katonai szolgálatra. Ha mint katonáskodásra alkalmasak átvesszük a fegyvereket, szabadítsák fel őket, és kapjanak napi két solidus zsoldot. Különösen azokhoz a rabszolgákhoz fordulunk, akiknek urai a császári hadseregben szolgálnak, s ugyanígy a szövetséges és a meghódolt népek rabszolgáikhoz, mivel köztudott, hogy ők is, uraikkal együtt részt vesznek a háborúban.”

Úgy látszik, nem volt olyan mozgósító erő a hazaszeretet, mint ezt az edictum hangzatosan állítja, s ezért kellett a fenti módszerekkel fáradozni azon, hogy a germán törzsek fenyegető invázióján úrrá legyenek.

Gratianus, Valentinianus és Theodosius 380. január 29-én a provinciák kormányzóihoz küldött rendelkezése még megtiltotta a rabszolgáknak, hogy a császári lovaság soraiba felvétessék magukat²⁸, és 394. április 26-án Arcadius és Honorius meg-

²³ CTh 9, 21, 2 = CJ 7, 13, 2.

²⁴ CTh 9, 24, 1 = CJ 7, 13, 3.

²⁵ CTh 9, 9, 1 = CJ 9, 11, 1.

²⁶ CTh 16, 9, 1.

²⁷ CTh 7, 13, 16: „*Contra hostiles impetus non solas iubemus personas considerari; sed vires, et licet ingenuos amore patriae credamus incitari, servos etiam huius auctoritate edicti exhortamur, ut quamprimum se bellicis sudoribus offerant, praemium libertatis, si apti ad militiam arma susceperint, pulveratici etiam nomine binos solidos accepturi; praecipue sane eorum servos, quos militia armata detinet, foederatorum nihilo minus et dediticiorum, quoniam ipsos quoque una cum dominis constat bella tractare*”. Vö.: CTh 7, 13, 17.

²⁸ CTh 7, 13, 8.

parancsolták a népnek, hogy az egyszer katonai szolgálatba lépett rabszolgákat — anélkül, hogy büntetéstől kellene félniük — vissza kell adni uraiknak²⁹. Láttuk, hogy a következő években éppen katonai vonatkozásban a Római Birodalom helyzete annyira megromlott, hogy ez a fent idézett 406. évi edictum kiadását kényszerítette ki.

A rabszolgák számára a másik lehetőség, hogy kiérdemeljék a fölszabadulást, a szökött katonák följelentése volt. Míg a birtok tulajdonosát, ha tudott az ott tartózkodó szökött katonáról, birtoka elkobzásával büntették, a felügyelőt, aki ezt nem jelentette, megégették. A szökött katonát följelentő rabszolgát fölszabadították, az olyan szabad embert pedig, aki följelentett egy katonaszökevényt, örökös adómentességgel jutalmazták³⁰; Gratianus, Valentinianus és Theodosius rendelkeztek így Syagrius *pr. pr. Galliarum et Italiae*hoz 380. július 15-én küldött leiratukban.

Ha a szülők gyermekeiket gazdasági kényszerűségből rabszolgáknak adták el, ezeket Valentinianus, Theodosius és Arcadius 391. március 11-én Tatianus *pr. pr. Orientis*hez küldött rendelkezése szerint szabadon kellett bocsátani³¹.

Másrészt azonban előfordult a rabszolga fölszabadításának érvénytelenítése is. Ezt fogalmazta meg Constantinusnak 314. július 27-én a Byzantium-i zsinathoz küldött rendelkezése, melyben többek között kijelenti: „*A hálátlan libertimokkal a törvény szigorúan bánik olyan értelemben, hogy ha felfuvalkodottan kérkednek vagy pöffeszkednek, vagy akár csupán egy jelentéktelen sértés bűnébe esnek, újból kerüljenek vissza uruk rendelkezése és fennhatósága alá*”³².

Valentinianus és Valens császárok Probus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz küldött rendeletükben, melyet ez utóbbi 367. június 18-án kapott meg, a következőket olvashatjuk³³: „*Ismételten megparancsoljuk, hogy ha bármely rabszolga, libertimus vagy colonus, valamint ezek gyermeke vagy unokája birtokainkról megszökött és valamilyen közszolgálatot vállalt, álnokul megszerzett tisztségéből távolítsák el, ha netán valami méltóságra emelkedett, és haladéktalanul juttassák vissza birtokunkra*”.

A fenti két császár 347. október 13-án közölte Florianus *comes rerum privatarum*-mal, hogy „*ha a felszabadított rabszolga patrónusa hallgatólagos beleegyezésével kötött házasságot a mi rabszolgánónkkal vagy colonusnónkkal, a patrónus legyen tudatában, hogy ezáltal elveszti a felszabadításból eredő hasznát*”³⁴.

Illyricumban és a szomszédos provinciákban a szabadon bocsátott rabszolgákat, akik megszöktek a birtokról, melyhez származásuk és születésük szerint tartoztak, éppen úgy kezelték, mint a szökött *colonus*okat, míg azok, akik birtokaikra befogadták ezeket, kötelesek voltak négyszeres büntetést (*quadruplum*) fizetni, s meg kellett téríteniük a szökevény munkájának kieséséből keletkezett károkat; Valentinianus és Valens császárok rendelkeztek így 371. július 15-én Probus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz küldött edictumukban³⁵.

²⁹ CTh 7, 18, 9, 3.

³⁰ CTh 7, 18, 4 = CJ 7, 13, 4.

³¹ CTh 3, 3, 1.

³² CTh 4, 10, 1: „*Libertis ingratis in tantum iura adversa sunt, ut, si quadam iactantia vel contumacia cervicis erexerint aut levis offensae contraxerint culpam, a patronis rursus sub imperia dicionemque mittantur*”.

³³ CJ 7, 38, 1: „*Saepenumero praeceptum est, ut servi atque liberti, colonique praeterea rei nostrae nec non etiam eorum suboles ac nepotes, quicumque de nostris possessionibus recessissent ac se ad diversas militiae genera contulissent, cingulo, in quo obreperant fraudulenter, exuti, si ad aliquas fortasse transcenderint dignitates, omni temporis definitione submoto nostro patrimonio redderentur*”.

³⁴ CJ 6, 4, 2: „*Si liberti coniventibus patronis consortium cum ancillis colonisque nostris elegerint, sciant illi se deinceps commoda patronatus admissuros*”.

³⁵ CJ 11, 53 52, 1.

Valens, Gratianus és Valentinianus 376. március 15-én utasították Maximus *pr. pr. Galliarumot*, hogy le kell tartóztatni azokat a *libertinusokat*, akik szabadságukat főben járó bűnökre vonatkozó megállapításokkal vagy rosszakaratú rágalmaszásokkal szereztek meg. Az ilyen vétségek elkövetőit karddal végezték ki, vagy megégették³⁶.

Ha a *libertinus* felszabadítójával vagy annak örökösével szemben vádlóként merészelt fellépni, akkor őt épp úgy, mintha rabszolga lett volna, halálbüntetéssel sújtották, s büntetését még tiltott vallomástétele előtt el kellett szenvednie³⁷; Honorius és Theodosius 423. augusztus 6-án hozták ezt a kegyetlen rendelkezést a consulok, praetorok, néptribunusok és a senatorok tudomására.

Ugyanekkor tájékoztatták az említett császárok a senatust azokról a büntetésekről, melyekkel meg kell akadályozni a *libertinusok* patronusaik elleni istentelen és vétkes kijelentéseit. A *libertinusok* önként nem vállalkozhattak arra, hogy tanúként lépjenek fel patronusaikkal szemben, de akár akarták akár sem, ha egyik fél igényt tartott tanúskodásukra, a bíróság elé állították őket³⁸.

Theodosius és Valentinianus 426. március 30-án közölte Bassus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*val, hogy ha a *libertinusta* vagy gyermekére patronusával szembeni hálátlanságát rábizonyítják, őt minden további nélkül vissza kell minősíteni rabszolgának³⁹.

Még egy ehhez a problémakörhöz tartozó intézkedésre kell kitérnünk. Leo és Anthemius 468. február 20-án Lupericianus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz intézett leiratukban úgy döntöttek, hogy szabadon született asszony és *libertinusa* közti házasság törvényességének semmi ne álljon útjába, ha ezek 468 előtt kötöttek házasságot. Az ilyen házasságokból született gyermekeknek szüleik házassága miatt semmilyen hátránytól nem kell tartaniuk, és szüleik örökségét törvényesen átvehetik. Nem veszítik el ezek a személyek végrendelkezési jogukat sem. Természetesen a császárok azonnali hatállyal megtiltották, hogy a jövőben a *libertinusokkal* és *colonusokkal* úrnők házasságot kössenek, s ezzel az ősi, tiszteletre méltó családok tekintélyét csorbítsák. Az ilyen tiltott kapcsolatot a továbbiakban még csak házasságnak nevezni is tilos volt, és teljes vagyonek Kobzással együttjáró számúzetéssel büntették. Az ilyen házasságból született gyermekeket nem nevezték utódoknak, rabszolgasorsra jutottak, mégpedig úgy, hogy a *fiscus* tulajdonába kerültek⁴⁰.

3. A rabszolgák szökésének kérdéséhez

A rabszolgatartásra alapozott társadalmi rend általános válságának elmélyülésével a 4—5. században egyre jobban kiéleződtek az ellentmondások egyrészt a Birodalom uralkodó osztálya, másrészt az elnyomott osztályok és rétegek, valamint a meghódított népek között, és a rabszolgák szökése jelentős méreteket öltött⁴¹. A rabszolgák, akik uraik önkénye alól megpróbálták kivonni magukat, többnyire olyan vidékekre menekültek, ahol már senki sem tudta, hogy ők rabszolgák, s ott próbáltak megélhetést keresni.

³⁶ CTh 9, 6, 1.

³⁷ CJ 9, 1, 21.

³⁸ CTh 9, 6, 4 = CJ 4, 20, 12.

³⁹ CTh 4, 10, 3 = CJ 6, 7, 4.

⁴⁰ Nov. Anth. 1.

⁴¹ BELLEN, H.: Studien zur Sklavenflucht im Römischen Recht. Wiesbaden 1971. 123.

Már Diocletianus császár léptetett életbe olyan intézkedéseket, melyekkel a rabszolgák szökését kívánta meggátolni. Társcsászárával, Maximianusszal együtt 293. május 13-án megparancsolta Eugeniusnak: „*Aki idegen rabszolgát fogad be, azt — mint köztudott —, a Lex Fabia megsértéséért vonják felelősségre*”⁴². E törvény segítségével akarták elijeszteni azokat a rabszolgatartókat, akikhez rabszolgák menekültek, s akiknél szállást és munkát találtak, attól, hogy szökött rabszolgákat befogadjanak. Ugyanez a császár 287. márc. 13-án Marcianához írva úgy rendelkezett, hogy az elfogott szökevény rabszolgákat sem elajándékozni, sem eladni nem szabad⁴³.

Aki egy rabszolgát, tudva, hogy szökevény, az általa ellopott tárgyakkal együtt befogadott, azt lopással vádolták; mindent vissza kellett adnia, s azon felül meg is büntették, mint Diocletianus 294. ápr. 1-én Mucianushoz küldött edictumában⁴⁴ elrendelte. A szökött rabszolga befogadása tehát lopásnak számított. Minden egyes rabszolgatartó hatalma elsősorban a termelőeszközök magántulajdonán alapult. A rabszolga *instrumentum vocale*nek számított, és ura ingó tulajdonához tartozott. Ennek a tulajdonosi viszonynak megváltoztatása alapjaiban rázta volna meg azt a társadalmat, melynek fő célkitűzése a termelőeszközök magántulajdonának biztosítása. Diocletianus és Maximianus 294. máj. 1-én így rendelkeztek Pompeianushoz küldött leiratukban⁴⁵: „*A szökött rabszolga felkutatására urának a helytartó köteles megadni az engedélyt*”. Ugyanezek a császárok másik, 286. dec. 13-án Aemiliában kelt edictuma többek között azt fejegeti, hogy a rabszolga szökése önmagának az ellopása, és ezért ebben az esetben sem elbirtoklásnak, sem elévülésnek helye nincs⁴⁶.

Aki szökött rabszolgát fogadott be, azt megbüntették, a rabszolgát pedig vissza kellett adnia, vagy másikkal pótolnia, mint Constantinus 320. jún. 27-én Valerianusnak megparancsolta: „*Aki szökött rabszolgát fogad be házába vagy birtokára gazdájának tudta nélkül, az a rabszolgát egy hasonló értékű másikkal, vagy 20 solidusszal együtt adja vissza. Ha pedig másodszor vagy harmadszor is befogadja őt, a rabszolgát és kívülre két vagy három másikat adjon vissza, vagy fizesse meg a fenti bírságot külön-külön mindegyikükért a rabszolga urának*”⁴⁷. Ezek szerint a rabszolga urának rabszolgája szökéséből semmi kára nem származhatott. Ha a rabszolga pl. háromszor is megszökött, tulajdonosa erre az időre arányosan kevesebb jövedelemhez jutott ugyan, a gazda viszont, aki a szökött rabszolgát befogadta, többletjövedelmet szerzett, de az a tulajdonjog szerint őt nem illette meg.

Nagyon gyakran előfordult, hogy a római rabszolgatartás elől menekülő rabszolgák a barbár törzsekhez szöktek, vagy a szabad szegények, *colonusok* és rabszolgák együtt harcoltak a római uralom ellen, mint ez pl. a bagauda-felkelések esetében történt, vagy pedig a benyomuló germán törzsekhez csatlakoztak. Constantinus és Licinius egyik 317 és 323 között Probushoz címzett rendeletéből ismerjük azokat a büntetéseket, melyek a szökevény rabszolgákra vártak⁴⁸: „*Ha szökött, rabszolgákat a barbárokhoz való menekülés közben fognak el, csonkítsák meg őket*

⁴² CJ 9, 20, 9: „*Eum, qui mancipium alienum celat, Fabiae legis crimine teneri non est incerti iuris*”.

⁴³ CJ 9, 20, 6.

⁴⁴ CJ 9, 20, 12.

⁴⁵ CJ 6, 1, 2: „*Requirendi fugitivos potestatem fieri dominis praesidialis officii est*”.

⁴⁶ CJ 6, 1, 1.

⁴⁷ CJ 6, 1, 4: „*Quicumque fugitivum servum in domum vel in agrum inscio domino eius suscepit, eum cum pari alio vel viginti solidis reddat. Sin vero secundo vel tertio eum suscepit, praeter ipsum duos vel tres alios, vel praedictam aestimationem pro unoquoque domino repraesent*”.

⁴⁸ CJ 6, 1, 3: „*Si fugitivi servi deprehendantur ad barbaricum transeuntes, aut pede amputato debilitentur aut metallo dentur aut qualibet alia poena adficiantur*”.

levágva lábukat, vagy ítéljék bányamunkára, vagy sújtsák őket bármely más büntetéssel". Constantinus 316. márc. 21-én Eumeliushoz küldött leiratában megtiltotta hogy a császári bányákban dolgozó elítélt rabszolgákat az arcukra égetett jellel bélyegezzék meg; ettől kezdve a *servi poenae*t a kezükre vagy a lábukra égetett jellel kellett megbélyegezni⁴⁹.

Ha egy szökött rabszolgát viaszszolgáltattak urának, az köteles volt rabszolgáját kínzásnak alávetni, hogy a többi rabszolgákat elriasszák a szökéstől. Constantinus 332. okt. 17-én rendelkezett így Tiberius *comes Hispaniae*hoz címzett edictumában⁵⁰. Hasonló módon büntették azokat is, akik városi kézműves rabszolgákat szökésre csábítottak. Aki egy *servus publicus*t szökésre bízott, büntetésből a szökött rabszolga visszaadásán kívül egy másikat is kellett adnia, s ezen kívül még 12 solidust kellett fizetnie büntetésként a városi pénztár számára; ez olvasható Constantinus 319. febr. 15-én Januarius *comes rerum privatarum*hoz küldött leiratában⁵¹. Így akarták megakadályozni, hogy a kézműiparban alkalmazott rabszolgák elmeneküljenek a városokból, mert ezek városi kézműves műhelyekhez kötése viszonylag magas adóbevételi forrást jelentett. Theodosius és Valentinianus 426. jan. 3-án a szenátushoz küldött rendelkezése megállapítja, hogy továbbra is fenn kell hogy álljanak a rabszolgák és a szabadok közötti különbségek. Újra hangsúlyozták a rabszolgatartók jogait rabszolgáik felett, s a szökött rabszolga, ha urának viaszszolgáltatták, nem lázadozhatt, mert ez újabb büntetést vont maga után⁵².

Gyakran fordult elő, hogy a rabszolgák a császárszobrokhoz, vagy a keresztény menedékjog intézményesítése után a templomokba menekültek. Arcadius és Honorius 398. júl. 27-én Eutychianus *pr. pr. Orientis*hez küldött rendelkezésében előírta, hogy ilyen esetekben vissza kell adni urának a rabszolgát, mégpedig: „*ha lehet, a bírák bölcsessége és találékonysága révén kell visszavezetni őket előző állapotukba, de ha szükséges, erőszakkal is*”⁵³. Azonban megesett, hogy a rabszolga félve ura bosszújától, fegyveresen menekült a templomba; ebben az esetben el lehetett hurcolni onnan erőszakkal is. Ha ekkor a rabszolga ellenállást tanúsított, s dulakodás közben megölték, urát az események miatt nem marasztalták el Theodosius és Valentinianus 432. márc. 28-án Hierius *pr. pr. Orientis*hez küldött rendelkezése szerint⁵⁴. Ez a rendelkezés a továbbiakban kimondja, hogy ha egy rabszolga fegyvertelenül menedékjogot kér a templomban, nem tartózkodhat ott egy napnál tovább. Ez alatt a papok tájékozottasság a rabszolga urát, s ériék el, hogy ez bocsássa meg rabszolgája hibáját. A rabszolga kiadásának előfeltételeként a gazdája köteles volt megígérni, hogy megbocsát.

Leo 466. márc. 6-án Erythrius *pr. pr. Orientis*hez címzett edictumából kiderül, hogy azok a rabszolgák, *colonusok*, és *libertinusok*, akik a templomokba menekültek, nem szabadulhattak ott fel, hanem viszonylag rövid időn belül lefolytatott vizsgálat után egyházi büntetéssel sújtották, s korábbi viszonyaik közé helyezték vissza őket⁵⁵. H. Bellen szerint: „a császári és egyházi menedékjogot biztosító helyek közötti lényeges különbség az, hogy a császári asylumhelyek elsősorban a rabszolgák számára álltak nyitva, és meghatározott jogi védelmet biztosítottak számukra;

⁴⁹ CTh 9, 40, 2 = CJ 9, 47, 17.

⁵⁰ CJ 6, 1, 6.

⁵¹ CJ 6, 1, 5.

⁵² CTh 10, 10, 33.

⁵³ CTh 9, 45, 3: „... *vigore et sollertia iudicantium ad pristinam sortem velut manu mox iniecta revocentur*”.

⁵⁴ CTh 9, 45, 5 = CJ 1, 12, 4.

⁵⁵ CJ 1, 12, 6, 9.

ezzel szemben az egyházi asylumhelyek különösen az olyan emberek üldözéstől való védelmét biztosították, akik valami bűnt követtek el. A császárszobrok menekéjogának a keresztény templomok menekéjogával való felváltása a rabszolgák számára az uraik önkénye elleni védelem szempontjából lényeges rosszabbodást jelentett”⁵⁶.

Arcadius, Honorius és Theodosius 405. febr. 12-én Hadrianus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz címzett decretumában elrendelte, hogy ha keresztény rabszolgatartók újrakeresztelkedésre kényszerítik rabszolgáikat, azok a katolikus templomokba menekülhetnek, s az egyház biztosítson számukra védelmet, büntetlenséget és szabadságot⁵⁷. H. Bellen megállapítja, hogy: „az állam ezzel elismerte, hogy a rabszolga menekülésének oka lehet az, ha egy eretnek tulajdonos saját hitét rá akarja kényszeríteni rabszolgájára; ebben az esetben az állam az egyház kötelességévé teszi, hogy védelmezze a rabszolga érdekeit”⁵⁸.

Valentinianus 452. ápr. 15-én Firminus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz intézett leiratában megtiltotta, hogy a rabszolgák kolostorba vonuljanak. Ugyanez a császári rendelkezés teljesen nyíltan tükrözi a császári kormányzat próbálkozásait, hogy mindent megtegyenek a rabszolgatartás érdekében még akkor is, ha ez akkor már történetileg túlhaladott, s mindenképpen a felbomlás szakaszában volt⁵⁹.

4. A rabszolgák házassági kapcsolatai

Különösen a Constantinus korában kiadott konstitúciók foglalkoznak a szabadok és rabszolgák házassági kapcsolataival. A császár egyrészt arra törekedett, hogy a rabszolga-familiák házasságszerű együttélését (*contubernium*) — amit különben nem ismertek el törvényesnek —, biztosítsa, másrészt éppen Constantinus azon fáradozott, hogy a két osztályt élesen elhatárolja.

A rabszolgák házasságszerű együttélése általában érdekében állt a rabszolgatartónak, aki ettől rabszolgái számának gyarapodását remélte. Ezenkívül a rabszolgatartó remélhette, hogy a születendő gyermekek révén a rabszolga méginkább kötődik a birtokhoz. W. Seyfarth hangsúlyozta: „A rabszolgák gyakran éppen olyan családi életet éltek, mint a szabad római polgárok, és családi kapcsolataik nyilván semmiben nem különböztek a szabad lakosság családi kapcsolataitól”⁶⁰.

Constantinus 325. ápr. 29-én Gerulushoz, Szicília, Szardínia és Korzika *rationalis*ához küldött leiratában elrendelte, hogy a birtok megosztásakor az elválasztott rabszolgacsaládokat minden esetben újra egyesíteni kell: „*ki törődhetne bele abba, hogy elválasszák a gyermekeket szüleiktől, a lányokat fivéreiktől, az asszonyokat férjeiktől?*” — mondja ebben a leiratában⁶¹. A Gerulushoz küldött leiratban bennfoglaltatik az állam gazdasági helyzetéből adódó ama feladat is, hogy meg kell előzni a rabszolgacsaládok szétválasztása miatti további panaszokat is.

⁵⁶ BELLEN, H.: i. m. 75.

⁵⁷ CTh 16, 6, 4, 2.

⁵⁸ BELLEN, H.: i. m. 84.

⁵⁹ Nov. Val. 35, 3. ANDREEV, M.: Zur Frage des Übergangs von der Sklaverei zum Feudalismus und zur Entstehung frühesten feudaler Verhältnisse. *Klio* 49 (1967) 305—312. GÜNTHER, R.: Herausbildung und Systemcharakter der vorkapitalistischen Gesellschaftsformation. *ZfGW* 16 (1968) 1204—1211.

⁶⁰ SEYFARTH, W.: i. m. 153.

⁶¹ CTh 2, 15, 1 = CJ 3, 38, 11.

A szabadok és rabszolgák közötti nemi kapcsolatokat megtiltották, s ilyen esetekben a szabadoknak is súlyos büntetést kellett elszedniük. Constantinus 329. máj. 29-én a néphez intézett edictumában elrendelte, hogy ha egy szabad nő és rabszolgája szerelmi kapcsolata kiderül, a nőt sújtsák halálbüntetéssel, a rabszolgát pedig tüzhálállal. Ha az ilyen törvénsértő szerelmi kapcsolatot rabszolgák jelentik fel, ezeket jutalmazták felszabadítással. Az ilyen kapcsolatból született gyermekek minden méltóság nélkül csak személyi szabadságukat tartásuk meg, s az asszonytól semmit nem örökölhettek. A tetten ért asszony örökségét végrendelet nélkül át kell adni az ő törvényes gyermekeinek, vagy legközelebbi rokonainak, vagy pedig azoknak, akiknek más okból erre jogcímük van, mondja ki az edictum⁶².

Ha szabad asszonyt egy rabszolga hatalmába kerített, s megerőszakolta, a rabszolgát súlyos büntetéssel sújtották. Ha egy szabad asszony tudva, hogy a férfi rabszolga, mégis szerelmi viszonyba került vele, gyermekeivel együtt rabszolgaságra jutott, mint ezt Constantinusnak 314. ápr. 1-én Probus *pr. pr.*hoz írt leveléből olvashatjuk⁶³. Arcadius és Honorius 398. márc. 7-én Anatolius *pr. pr. Illyrici*hez küldött rendelkezése kimondja, hogy szabad nőt csak az után lehet rabszolgaságra ítélni, ha előbb háromszor hivatalosan felszólították, hogy ne éljen házassági kapcsolatban rabszolgával⁶⁴. Szabad férfinak sem volt tanácsos rabszolgánővel együttélni. Ha pl. egy *decurio* került ilyen viszonyba, s ráadásul még hivatalát is feladta, őt deportálták, a rabszolgánőt pedig bányamunkára ítélték. Ráadásul elkobozták a *decurio* vagyonát; Constantinus 318. júl. 1-én Patroclushoz küldött levelében rendelkezett így⁶⁵.

Ha a *fiscus* rabszolgájával élt együtt egy szabad nő, ő megtartotta szabadságát épp úgy, mint gyermekei, akik azonban csak latin jogú polgároknak számítottak; Constantinus 320. jan. 31-én a néphez intézett edictumában rendelte ezt el⁶⁶. Theodosius és Valentinianus 428. ápr. 21-én Florentius *pr. pr. Orientis*hez küldött leiratukban védik a rabszolgánőket attól, hogy uraik megbecstelenítsék őket, s elrendelték, hogy az ilyen rabszolgatartókat büntetésül deportálják a ércbányákba — amit bizonyára csak elméleti jogi utasításnak kell értelmezni⁶⁷.

Mindehhez összegzésül azt mondhatjuk el, hogy a törvényhozók gondosan vigyáztak a rabszolgák és a szabadok között fennálló megkülönböztetésre, s ehhez a felfogáshoz mértékadóan hozzájárult az a konstitúció is, melyben Theodosius és Valentinianus 426. jan. 3-án közzölték akaratukat a senatusszal, s ami ismételten hangsúlyozta a szabadok és rabszolgák megkülönböztetését⁶⁸.

5. Néhány megjegyzés a rabszolgák birtokjogáról

A rabszolgáktól a Római Birodalomban mindenekelőtt általában megvonták a jogképeséget, azt a jogot, hogy saját tulajdonnal rendelkezzenek. A késői jogfejlődés mégis lehetővé tette a rabszolgáknak, hogy különvagyonnal — *peculium* —

⁶² CTh 9, 9, 1 = CJ 9, 11, 1. SEYFARTH, W.: Ehen zwischen freien Frauen und Sklaven. Ein Beitrag zur Frage der Entwicklung der Beziehungen zwischen den Freien und der Sklavenklasse in den ersten sechs Jahrhunderten u. Z. Byzantinische Beiträge, Hrsg. IRMSCHER, J. Berlin 1964. 41—54.

⁶³ CTh 4, 12, 1. ENSSLIN, W.: Probus, 5. PW—RE XXIII (1957) 56.

⁶⁴ CTh 4, 12, 8.

⁶⁵ CTh 12, 1, 6 = CJ 5, 5, 3.

⁶⁶ CTh 4, 12, 3.

⁶⁷ CTh 15, 8, 2.

⁶⁸ CTh 10, 10, 33.

rendelkezzenek. A *peculium*⁶⁹ az úr tulajdonának része volt, amit ő átadott rabszolgájának, s a rabszolga csak gazdálkodhatott azzal. Ez lehetőséget adott a rabszolga urának, hogy a rabszolgájának juttatott különvagyonat bármikor visszavehesse; kényszerítő eszközt adott kezébe, amit önkényesen saját javára használhatott fel.

Másrészt viszont a római joggyakorlatban lassanként érvényesült az a szemlélet, hogy a *peculium* magántulajdont képvisel, ami a rabszolgának társadalmi tekintélyt biztosít, s kényszerítő ok nélkül nem lehet azt újra visszavenni tőle⁷⁰. Mindenesetre a gazda fia és rabszolgája számára juttatott különvagyon gyakran a *familian* belüli saját háztartásuk megalapozását szolgálta, s bizonyos gazdasági önállóságot biztosított számukra.

A rabszolga szabadonbocsátásakor általában neki ajándékozták, vagy végrendeletileg ráhagyták a *peculium*ot is, s mint M. Kaser hangsúlyozza, ez magában foglalhatott mindenféle vagyontárgyat, holmit, jogot, sőt más rabszolgákat, és a gazdával szembeni követeléseket is. A *libertinust* viszont meg lehetett terhelni urával szembeni adóssággal⁷¹. A *peculium* olykor eszközül szolgált arra, hogy a rabszolga megváltsa szabadságát urától⁷². Ennek korai előfordulásáról már Plautusnál olvashatunk; Ulpianus szerint a *peculium* csekély pénztartalékot vagy kis birtokot jelentett, amit a rabszolga számára ura tulajdonából, annak engedélye és lemondása révén elkülönítettek, s melynek értékével a rabszolga urának adója lett⁷³, s ami gyakran pozitívan hatott a rabszolga munkakedvére és teljesítményére⁷⁴.

Nem részletezhetjük itt a különvagyon fejlődését a római császárkor első századaiban, mivel vizsgálódásainkat a *dominatus* korszakára korlátozzuk.

Honorius és Theodosius 422. júl. 11-én Johannes *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*hoz küldött edictumukban elrendelték, hogy a hitelező a rabszolgát bírói keresettel kényszerítheti, hogy az a kölcsönzött pénzt *peculium*ából adja vissza neki⁷⁵.

Később a rabszolga különvagyonát védték; Theodosius és Valentinianus utasították Firminus *pr. pr. Italiae, Illyrici et Africae*t 449. jún. 17-én, hogy harminc év után a rabszolgatartó többé már semmiféle igényt nem támaszthat rabszolgája *peculium*ára. A rabszolga utódai, akiknek a *peculium* a tulajdonukba került, szintén nem voltak kötelesek semmiféle szolgálatra az egykori rabszolgatartóval szemben⁷⁶.

Érdekes ebben az összefüggésben, hogy Arcadius és Honorius egyik, Nebridius *Comes Asiae*hez intézett leiratukban megtiltották, hogy a *colonusok*, akiknek helyzete ebben az időben rendkívül közeledett a rabszolgákéhoz, a nagybirtokos tudomása nélkül valamit is vásároljanak annak *peculium*ként kiadott tulajdonából (*de peculio suo*)⁷⁷. Mivel tehát a *peculium* az úr jogos tulajdonának számított, a *peculium*ból a rabszolgától semmit sem lehetett megvásárolni; ugyanakkor a *colonusok* *peculium*át, ami nem volt a nagybirtokos tulajdona, bármikor újra vissza lehetett venni. Theodosius, Arcadius és Honorius ezért hangsúlyozták 393. ápr. 3-án

⁶⁹ KASER, M.: Das römische Privatrecht. 1: Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht. München 1955. 55.

⁷⁰ KASER, M.: i. m. 248.

⁷¹ KASER, M.: i. m. 55.

⁷² KASER, M.: i. m. 248. IHERING, I. VON: Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. II/1. Darmstadt 1954⁸. 179.

⁷³ Plaut., Pseud. 733 s. köv.; Ulpian., Dig. 15, 1, 5, 3—4.

⁷⁴ HELD, W.: Die soziale Annäherung der Kolonen und Sklaven im römischen Kaiserreich. WZG Greifswald 18 (1969) 365. SEYFARTH, W.: Die Rechtstheorie und die Entwicklung der Sklavenklasse an der Basis in der späten römischen Kaiserzeit. AAnt Philippopolitana (1963) 59—66.

⁷⁵ CTh 2, 32, 1 = CJ 4, 26, 13.

Rufinus *pr. pr. Orientis*hez intézett edictumukban, hogy a *colonus*okat szökés esetén „*egész peculium-ukkal és leszármazottaikkal együtt*” vissza kell szolgáltatni⁷⁶.

W. Seyfarth véleményét kell hangsúlyoznunk, aki éppen a fenti két törvény alapján állapította meg, hogy: „a *colonus*ok helyzete, *peculium*uk vonatkozásában, mindkét császári törvényben igen közel áll a rabszolgákéhoz”⁷⁹.

Ezekkel a fejtegetésekkel be kell fejeznünk az antik rabszolgatartás néhány problémájának a *Codex Theodosianus* és a *Codex Justinianus* alapján végzett vizsgálatát, melyet még a fenti kérdéskörre vonatkozó további nagyszámú példával egészíthetnénk ki és igazolhatnánk. Az antik rabszolgatartás hanyatlásának kutatásához a római jog elsőrendű forrásanyagot szolgáltat⁸⁰.

GOTTFRIED HÄRTEL

ZUR PROBLEMATIK DES NIEDERGANGS DER ANTIKEN SKLAVEREI IM SPÄTRÖMISCHEN RECHT

Solche Fragen des Niedergangs der antiken Sklaverei, wie die Verschlechterung der Lage der Sklaven, ihre Freilassung, Flucht, ihr Besitzrecht, die Eheverbindungen von Sklaven und Freien, werden aus dem *Codex Theodosianus* und *Codex Iustinianus* ersichtlich.

Die allgemeine Krise des römischen Reiches hat sich im 4. Jahrhundert wieder verschärft damit parallel verschlechterte sich auch die Lage der Sklaven; die früheren Verbesserungen wurden zwar nicht rückgängig gemacht, aber neue Toleranzbestimmungen sind nicht mehr zu erkennen. Die Sklavenhalter hatten noch immer die Macht des *ius vitae necisque* über den Sklaven, sie wollten sogar die Sklaven betreffenden Massnahmen auch für die unteren Schichten der Gesellschaft, besonders für die *coloni* anwenden.

Die Gesetze des späten Kaisertums bezüglich der Freilassung von Sklaven dienten zur Stabilisierung der inneren Ordnung des Reiches. Freigelassen wurden solche Sklaven, die Falschmünzern, Fahnenflüchtige und solche Freie, die Liebesbeziehung mit einem Sklaven hatten, denunzierten. In Krisenzuständen wurden auch Sklaven, die Militärdienst leisteten oder im Besitz von Juden waren, freigelassen. Sollte aber ein *libertinus* von dem Gut seines Herren flüchten oder der Undankbarkeit überführt werden, fiel wieder in die Sklaverei zurück.

Obdach einem geflüchteten Sklaven zu bieten galt als Diebstahl, der Aufnehmer musste ihn zurückgeben und Strafe zahlen. Besonders streng wurden die Aufnehmer von Sklaven des städtischen Handwerkes (*servus publicus*) bestraft. Wenn entlaufene Sklaven auf der Flucht zu den Barbaren oder z.B. zu den Bagauden ergriffen wurden, wurden sie verstümmelt. Zu dieser Zeit, mit der Institutionalisierung des christlichen Asylwesens hatten die Kirchen anstatt der Kaiserstatuen Asylrecht, wo die Sklaven nur einen Tag lang bleiben durften. Voraussetzung für die Herausgabe des Sklaven war das Indulgenzversprechen des Herren.

Im späten Kaisertum wurde das ehartige Zusammenleben zwischen Freien und Sklaven streng bestraft um die Unterschiedlichkeit zwischen Sklaverei und Freiheit zu betonen.

Das *peculium* wurde bei der Freilassung eines Sklaven ihm geschenkt oder vermacht, nach einem Zeitraum von 30 Jahren hatte sogar der Herr Sklaven kein Anspruchsrecht mehr auf das *peculium*. Der Sklave durfte natürlich nichts von dem *peculium* verkaufen, dasselbe galt auch für die *coloni*, und im Fluchtfall wurde das *peculium* sowohl von den Sklaven als auch von den *coloni* zurückgenommen.

Die obigen Folgerungen zeigen, dass das spätrömische Recht sich als eine erstrangige Quelle für das Studium des Niedergangs der antiken Sklaverei beweist.

⁷⁶ Nov. Val. 27, 1.

⁷⁷ CJ 11, 50 49, 2, 3.

⁷⁸ CJ 11, 52 51, 1, 1—2: „*cum omni peculio suo et agnatione*”.

⁷⁹ SEYFARTH, W.: Soziale Fragen... 132.

⁸⁰ Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportja és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szeged városi Szervezete által 1980. április 24-én rendezett felolvasó ülésen tartott előadás; fordította CZÚTH BÉLA.

CZÚTH BÉLA

MAIORIANUS HATALOMRA JUTÁSA 456. OKT. 17.—457. DEC. 28.
A NYUGAT-RÓMAI BIRODALOM
POLITIKAI FÖLBOMLÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

A Nyugat-Római Birodalom politikai életében az Avitus bukása utáni interregnum (454. okt. 17.—457. dec. 28.) idején hatalmi harc folyt az Avitust megbuktató koalíció vezetői, Ricimer és Maiorianus között, akik 456 nyarán szövetkeztek Avitus megbuktatására. Maiorianus¹ a császári testőrséget és a római és itáliai arisztokráciát, Ricimer² pedig az Itáliában állomásozó csapatokat vezette a császár ellen.

Avitus 456 nyarán a polgárháborúra számítva Arelateba ment, hogy nagyobb sereget toborozzon magának a várható összecsapásokhoz; Galliából hozott csapatait Ricimer *magister militum* és Maiorianus *comes domesticorum* seregükkel 456. okt. 17-én Placentianál leverték, és megfosztották a császárt hatalmától³.

A császár megbuktatása után ellenfelei hatalmi harcából Ricimerrel szemben (aki Itália katonai kormányzatát akarta kezébe kaparintani, barbár hadseregére támaszkodva, Bizánc jóváhagyásával) Maiorianus került ki győztesen⁴, aki össz-birodalmi érdekeket képviselt.

Az itáliai szenátorok szabadulni akartak a galliai császártól, aki össz-birodalmi programot képviselt ugyan, de elsősorban a galliai szenátorokra és a nyugati-gótokra támaszkodott, a vandálok elleni védekezés anyagi terheit viszont Itáliára akarta hárítani. Róma élelmezési nehézségektől sújtott lakosságát is a császár ellen lázították a polgárháború szervezői. Kihasználták először, hogy a császár nyugati-gót csapatokat hozott a Városba, másodsor pedig azt, hogy mikor ezek eltávolítását a szenátus és a nép kikényszerítette, a császár Róma nemesfém díszéből veretett pénzzel fizette ki a nyugati-gót katonákat.

Az Avitus elleni polgárháborúban Ricimer és Maiorianus Itália érdekeinek képviselőiként léptek fel. Avitus és híveinek programja nem a gall szeparatizmus kivívása, hanem valóban a Birodalom megmentése volt. Ellenfelei legfeljebb azzal

¹ W. ENSSLIN: „Maiorianus”, PW—RE XIV (1928) 584—590. A. DEMANDT: „magister militum”, PW—RE Suppl. XII (1970) 683. J. B. MARTINDALE: *The Prosopography of the Later Roman empire*. II. A. D. 395—527. Cambridge 1980. „Maiorianus”, 702—703 (=PLRE II.).

² O. SEECK: „Ricimer”, PW—RE IA (1914) 797—799. A. DEMANDT, i. m. 673. PLRE II: 1980. „Ricimer 2”, 942—945.

³ A. SOLARI: *La crisi dell'Impero Romano*. IV. 2. Milano 1937. 21—44. E. STEIN: *Histoire du Bas-Empire*. I. Ed.: J.-R. PALANQUE, Paris 1959. 367—374. PLRE II. 1980: „Avitus 5. 169—198.

⁴ Maiorianus hatalomrajutásáról: O. SEECK: *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. VI. Stuttgart 1920. 338—339. A. SOLARI: i. m. 47—57. E. STEIN—J.-R. PALANQUE: i. m. 374—375. Elsősorban a kronológiai kérdésekről: L. VASSILI: *Nota cronologica intorno all'elezione di Maggioriano*. RFIC 14 (1936) 163—169. H. MEYER: *Der Regierungsantritt Kaiser Majorians*. BZ 62 (1969) 5—12.

vádolhatták, hogy a nyugati-gótokra támaszkodott, és a galliai szenátorok vezető-szerepét akarta érvényesíteni a Birodalomban⁵.

Milyen volt a Ricimer és Maiorianus vezette koalíció hatalmi helyzete és programja Avitus trónfosztásakor? Csak Itáliát ellenőrizték. Kevés esélyük volt arra, hogy Avitus megbuktatása révén az egész Nyugat-Római Birodalom urai lehetnek. Fennhatóságuk Galliára nem terjedt ki. Avitus leváltása (és későbbi meggyilkolása?) után a galliai szenátorok többsége szembefordult velük. Nem számíthattak Hispániára sem: ott a nyugati-gótok a szvévek területeinek megszállására és eddig megszerzett pozícióik megszilárdítására törekedtek. Avitus ebben szövetségesük volt, megbuktatóit ezért saját ellenségüknek tekintették.⁶ Hispánia maradék római területeinek lakói pedig ekkor már jelentős önálló politikai kezdeményezésre gyengék voltak. Ricimer és Maiorianus fennhatósága nem terjedt ki Noricumra és Dalmáciára sem.

Marcianus kelet-római császár nem ismerte el Avitust. Ennek minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy az itáliai szenátorok, akik először elfogadták Avitust *Augustus*nak, később trónbitorlónak tekintették. A fentebb vázolt reális politikai okok mellett ezt talán propagandacélra is felhasználták („a zsarnok ellen — a törvényes kelet-római császár nevében!”) a polgárháborúban. Ha Avitus megbuktatására valóban Konstantinápolyból érkezett volna tanács, vagy éppen utasítás⁷, miért kellett volna több mint négy hónapig (456. okt. 17-től 457. febr. 28-ig) várni, míg ott Itália és a Nyugat-Római Birodalom kormányzatára vonatkozóan rendelkeztek? Avitus megbuktatásának tervét az itáliai ellenzék dolgozta ki és hajtotta végre. Csak ezután próbálkoztak az új kormányzat megteremtésére vonatkozó tervek egyeztetésével, jóváhagyásával, Konstantinápolyban.

Marcianus katonai erőit 456 második felében a Kaukázus vidékén élő láz-ok megrendszabályozása kötötte le. Aspar *patricius* befolyását, aki Ricimerhez hasonló politikát követett, ebben az időben Euphemius még ellensúlyozta a kelet-római kormányzatban. Marcianus, aki tartózkodó politikát folytatott a Nyugat ügyeivel szemben, ilyen körülmények között aligha kezdeményezhette Avitus megbuktatását. Ellenkezőleg: inkább gondolhatnánk a Nyugattal való együttműködés előkészítésére⁸.

Volt-e császár-jelöltje Avitus leváltásakor az itáliai ellenzéknek? A szűkszavú források és az események alakulása azt mutatja, hogy elismerték a kelet-római császár fennhatóságát az interregnum idejére a Nyugat-Római Birodalom felett, és az interregnum feloldására vonatkozó terveiket is a kelet-római kormányzattal kívánták egyeztetni, jóváhagyni.

Az események menete (456. okt. 17-től 457. febr. 28-ig) azt bizonyítja, hogy Ricimer és Maiorianus nem is nyugat-római császári, hanem csak itáliai katonai kormányzatot akartak szervezni. Ehhez is csak Marcianus halála után kapták meg az új kelet-római császár, I. Leo (457. febr. 7.—474.) hozzájárulását, bizonyára az ekkor hatalma tetőpontjára jutó Aspar⁹ *patricius* segítségével.

⁵ B. CZÚTH: Die Herrschaft des Avitus (9 Jul. 455—17 Okt. 456). *Oikumene* 4 (1983) (s.a.).

⁶ E. STEIN—J.-R. PALANQUE, i. m. 372—374. G. E. MAX: Political intrigue during the reigns of the Western Roman Emperors: Avitus and Majorian. *Historia* 28 (1979) 225—237, 225.

⁷ O. SEECK: *Untergang*, VI. 338.

⁸ Hydat., *Chron.* 117. (ed.: TH. MOMMSEN, MGH AA XI 1894; A. TRANOY, *SChr.* 218—219, Paris 1974). Prisk., fr. 25, 26, (ed.: C. MÜLLER, FHG IV. Paris 1868). E. STEIN—J.-R. PALANQUE, i. m. 359. E. A. THOMPSON: The foreign policies of Theodosius II and Marcian. *Hermathena*, 76 (1950) 58—75, 68. A. DEMANDT, i. m. 770.

⁹ L. BRÉHIER: La crise de l'Empire Romain en 457. *Šišičev Zbornik*, Zagreb 1929. 85—96, 95. E. STEIN—J.-R. PALANQUE, i. m. 374.

Ricimer és Maiorianus hatalmi harcának első szakasza zárult le, amikor 457. február 28-án Ricimer *patricius*, Maiorianus pedig *magister militum* lett. Egyetlen forrás számol be erről az eseményről, de nem közli, hogy ki nevezte ki őket. Ilyen címetek a hadsereg és a szenátus nem szokott adni; általános vélemény szerint Ricimer és Maiorianus I. Leótól kapták kinevezésüket¹⁰.

Ricimer *patriciusi* méltósága a *magister militum*i tisztséggel párosulva forma szerint elegendő lett volna arra, hogy a továbbiakban I. Leo nevében ő kormányozza Itáliát. Joggal tételezik fel a kutatók, hogy ez volt Ricimer eredeti terve, ami 457. február—márciusában még megfelelt I. Leo törekvéseinek is. Nem ismerjük Ricimer *magister militum*i kinevezése pontos dátumát. 456 nyarán még *comes rei militaris* volt, és bizonyára közvetlenül a vandálok elleni győzelmei után, de még a polgárháború előtt nevezte ki Avitus, akinek lemondatásakor (456. okt. 17.) Ricimer már *magister militum* volt. 457. febr. 28-tól azonban, amikor *patriciusi* címét megkapta, Maiorianusszal kellett osztoznia *magister militum*i hatáskörében. Maiorianus ez után sikerrel szigetelte el Ricimert a hadseregtől¹¹, és így meggátolta politikai terveinek és hatalmi törekvéseinek gyors megvalósításában.

Politikai pártok törekvéseivel, ütközéseivel igyekeznek magyarázni a kutatók¹² ezeket a szűkszavú forrásokból ismert, gyorsan változó eseményeket. Valójában politikai pártokról nem, csak politikai irányzatokról beszélhetünk. Ezeket olyan csoportok képviselték, melyek a zavaros események során maguk is gyorsan változtak, átalakultak.

Három irányzatot tekinthetünk viszonylag állandónak: 1) a nyugat-római császárságot Bizánc szövetségével és a barbárok felhasználásával fenntartani törekvő irányzatot; és 2) a rómaiak és a barbárok szövetségét építők irányzatát; ez utóbbiak egy része a Birodalmat a barbárok szövetségével akarta fenntartani; — a fenti két csoportot össz-birodalminak is nevezhetjük; 3) a római-barbár szövetség képviselőinek másik része felismerte, hogy a Birodalmat szükségszerűen barbár utódállamok váltják majd fel, és igyekeztek a maguk helyét ezekben a születő államokban megtalálni.

A felgyorsult események során módosult e csoportosulások összetétele, és az események résztvevői hol az egyik, hol a másik irányzat képviselőiként szerepelnek. Jelentős politikai és katonai tényezők tűnnek el, és újak lépnek a színre. Mindezt bonyolítják a szereplők hatalmi ambíciói, és rokon kapcsolatai. Végül gondolkunk kell a véletlen szerepére is.

Kísérjük meg a politikai csoportosulások és irányzatok alakulását felvázolni Maiorianus hatalomra jutása során. Avitust viszonylag széles koalíció buktatta meg, de e koalíció résztvevőinek az Avitus utáni kormányzatra vonatkozóan nem volt egységes programja.

¹⁰ Fasti Vind. Priores, a. 457 (Cons. Ital., 582. ed.: TH. MOMMSEN, MGH AA IX. 1892. 305): „Ricimer mag. mil. patricius factus est pridie kl. Marcias et factus est Maiorianus mag. mil. ipso die”. Sid. Apoll., c. V. 378, 384, (ed.: A. LOYEN, Paris 1960, I. 42, 43). O. SEECK: Untergang, VI. 338. W. ENSSLIN, i. m. 585. K. F. STROHEKER: Der politische Zerfall des römischen Westens (455—476). Palaeologia, VII. 3—4 (1959) 10—17, 12. W. KAEGI: Byzantium and the decline of Rome. Princeton 1968. 31. A. DEMANDT, i. m. 683. PLRE II. 1980: 703.

¹¹ Fasti Vind. Priores, a. 456 (Cons. Ital., 580. MGH AA IX 304): „et captivus est imp. Placentia a magis. mil. Ricimere”, Euagrius, HE II. 7, (Migne PG 86,2. 2517). Add. ad Prosp. Haun., 452,2 (Cons. Ital., 580. MGH AA XI. 304). L. BRÉHIER; i. m. 95. H. MEYER, i. m. 7. PLRE II. 1980: „Ricimer 2”, 943.

¹² R. CESSI: Marcellino e l'opposizione imperiale romana sotto el governo di Maioriano. Atti del R. Istituto Veneto. 65,2 (1915—16) 1475—90, 1477. L. VASSILI, i. m. 163. K. F. STROHEKER, i. m. 17.

Avitus a római-barbár szövetség híve volt, a Birodalmat a galliai szenátorokra és a nyugati-gótokra támaszkodva, és az itáliai szenátorokkal, valamint Bizánccal együttműködve akarta szolgálni. Maiorianust, az Avitust megbuktató koalíció egyik vezetőjét a kutatók a római-bizánci párt emberének tartják, mert már III. Valentinianus halála után az udvari körök császár-jelöltje volt. Az itáliai szenátorok is talán a római-bizánci szövetség jelszavát hangoztatva fordultak szembe Avitusszal. Maiorianus és az itáliai szenátorok alkották tehát a római császárságot Bizánccal szövetségben, a barbárok felhasználásával fenntartani akaró pártot. Ricimer viszont a római-barbár párt képviselője, aki szembefordult Avitusszal, mert az a „római-barbár-párttól” a „római-bizánci párthoz” próbált — sikertelenül — közeledni. Épp e sikertelenség miatt tudott szövetkezni Ricimer az itáliai szenátorokkal és Maiorianusszal Avitus ellen, aki csak kérte, de nem kapta meg Marcianustól az elismerést.

A koalíció ellentmondásai Avitus bukása után azonnal kiütköztek. Maiorianus nem Ricimer kreatúrája, hanem kezdetől vetélytársa volt. Úgy látszik, Ricimer már ekkor saját kezébe akarta venni Itália önálló katonai kormányzását. Szövetségesei, az itáliai szenátorok és Maiorianus viszont a Bizánchoz való közeledésre, és a császárság fenntartására kényszerítették őt. A koalíció Bizánccal folytatott tárgyalásai Marcianus életében nem hoztak eredményt, de I. Leo uralkodásának kezdetén, Aspar segítségével sikerrel jártak. Megvalósult Ricimer terve: a „római-barbár párti” Ricimert *patricius*nak nevezték ki, a „római-bizánci párti” Maiorianust csak *magister militum*nak.

I. Leo fenti, 457. febr. 28-án hozott döntése nem felelt meg az Avitust megbuktató koalíció erőviszonyainak: az itáliai szenátorok Maiorianust akarták az új kormányzat élére állítani. Szándékaik szerint e kormányzat hatásköre nem szűkült volna le Itáliára, ők a Nyugat-Római Birodalom helyreállítására törekedtek.

Nem tudjuk bizonyítani, hogy 457. februárjában Ricimer lemondott volna a Birodalom Itálián kívüli területeiről; de nem szorul bizonyításra, hogy e területek arisztokrációját és az ott megtelepült barbár népeket Maiorianus meg akarta és rövid időre meg is tudta nyerni a birodalmi politikának, Ricimer viszont nem¹³.

Kik voltak ebben az időben a „római-bizánci”, és kik a „római-barbár” irányzat képviselői? Az alapvető politikai tendenciák most is érvényesültek, ugyanakkor a résztvevők különös átcsoportosulását tapasztaljuk: a „római-barbár” Ricimer hatalmi helyzetét Bizánc, I. Leo kelet-római császár és Aspar *patricius* szilárdította meg. Mindez csak megerősíti korábbi megállapításunkat: e korban vannak állandó politikai tendenciák és irányzatok, de politikai pártokról, sőt viszonylag állandó politikai csoportosulásokról sem beszélhetünk.

457. febr. 28. után a Ricimer és Maiorianus közötti hatalmi harc új szakaszába lépett. Eközben meg kellett védeniük Itáliát egy alemann támadás ellen, és fel kellett készülniük a vandálok esetleges támadásaira is.

Az Alpokon átkelt egy 900 fős alemann csapat, és Liguria területén a Ticinus völgyét, Bilitio környékét pusztította. Maiorianus *magister militum* Burco nevű tisztje vezetésével küldött ellenük egy katonai egységet, akik visszaverték az alemannokat¹⁴. Míg Burco az alemannok ellen harcolt, addig Maiorianus a ravennai garnizon és az itáliai hadsereg többi katonáinak megnyerésével foglalkozott?

¹³ K. F. STROHEKER, i. m. 94.

¹⁴ Sid. Apoll., c. V. 373—384. PLRE II. 1980: „Burco”, 242—243. O. SEECK, Untergang, VI. 339. H. MEYER, i. m. 9. K. F. STROHEKER; Die Alamannen und das spätrömische Reich. WdF 100: Zur Geschichte der Alamannen, hrsg.: W. MÜLLER, Darmstadt 1957. 20—48, 44.

Itália új urainak az Itálián kívüli területekhez, különösen pedig Galliához fűződő viszonyukat is rendezniük kellett. Gallia déli és középső részének arisztokratái Avitus megbuktatása miatt szembefordultak Ricimer és Maiorianus kormányzatával; a *homo novus* Paonius az interregnumot kihasználva megszerezte a *praefectus praetorio Galliarum* tisztségét; a nyugati-gótok és burgundok, akik Gallia és Hispánia jelentős területeit tartották kezükben, felbontottnak tekintették az Avitusszal kötött *foedust*¹⁵.

Észak-Galliában Aegidius, az előkelő galliai nagybirtokos, Avitus bukása után a kormánytól függetlenül, vagy éppen azzal szembefordulva a száli-frankokkal szövetkezett; *buccellarius* csapatai, a helyi nagybirtokosok, és talán a helyi lakosság voltak Aegidius társadalmi bázisa. Ezekre támaszkodva védte a Rajna bal partjának városait a ripuári frankok támadásai ellen. Később Aegidius ösz-birodalmi és nem szeparatista érdekekért tevékenykedett; nyilván így volt ez már 456 végén is.

Dalmáciában Aetius meggyilkolása óta Marcellinus *comes rei militaris* önállóan kormányzott. Későbbi politikájából, Aegidiushoz hasonlóan a birodalmi érdekek képviselőjeként ismerjük. Marcellinus nem fogadta el Petronius Maximus és Avitus fennhatóságát, és nem ismerte el Ricimert sem. Valószínű, hogy a bizánci udvarral fennálló kapcsolatai révén ott az itáliai szenátorok és Maiorianus befolyását egyengette¹⁶.

Ricimer és Maiorianus hatalmi harcára a Birodalom Itálián kívüli területeinek fent vázolt helyzete is hatással volt. Mindezek eredményeképp 457. ápr. 1-én Ravennában a hadsereg egy katonai gyakorlótéren, I. Leo javaslatára Maiorianust *Caesarnak* kiáltotta ki¹⁷. Ricimer és Maiorianus hatalmi versengésének második szakasza ezzel lezárult.

Maiorianus *Caesari* címe a márciusi események hatására létrejött újabb kompromisszum. Egyrészt Leo kezdeményezte ezt, változtatva korábbi politikáján, így készítve elő Maiorianus esetleges későbbi *Augustusi* elismertetését. Másrészt Maiorianus és hívei maguk mellé tudták állítani az itáliai csapatokat, és rá tudták venni I. Leót is, hogy császárnak ismerje el Maiorianust. Ricimer és Aspar viszont elérték, hogy Maiorianus egyelőre csak a *Caesar*, és ne az *Augustus* címet kapja meg. Ricimer ekkor alul maradni látszott a hatalmi versenyben, de Maiorianusnak még tovább kellett növelnie befolyását a hadseregben, és meg kellett teremtenie a lehetőségét annak is, hogy kormánya hatáskörét az Itálián kívüli területekre is kiterjessze. Ricimer hatalmi törekvéseit és politikai terveinek érvényesülését csak így tudta megakadályozni. Ekkor még nem említik a források Maiorianus császári hatalma kezdeményezői között a szenátust és a római népet. Ricimer még viszonylag jelentős befolyása és a szenátus kezdeményezésének hiánya miatt vonakodott Maiorianus a *Caesar* címet elfogadni?

Maiorianus 457. ápr. 1-től dec. 28-ig sikeresen szilárdította meg az itáliai hadseregben és a szenátorok, valamint a nép körében eddig megszerzett befolyását.

¹⁵ PLRE II. 1980: „Paonius 2”, 817. E. STEIN—PALANQUE, i. m. 373—374.

¹⁶ PLRE II. 1980: „Aegidius”, 11—13; „Marcellinus 6”, 708—10.

¹⁷ Fasti Vind. Priores, 457 (Cons. Ital., 583. MGH AA IX. 305): „*Levatus est imp. n. d. Maiorianus kald. April in miliario VI in campo ad columellas*”. Cassiod., *Chron. a. 457. 1267* (ed.: TH. MOMMSEN, MGH AA XI. 1894. 157): „*Maiorianus Italiae sumpsit imperium*”. Marcell. com., *Chron. a. 457* (ed.: TH. MOMMSEN, MGH AA XI. 87): (Leonis) „*voluntate Maiorianus apud Ravennam Caesar est ordinatus*”. Jord., *Romana*, 335 (ed.: TH. MOMMSEN, MGH AA V, 1, 1882, 43); *Getica*, 236 (i. m. 118): „*iussu Marciani imperatoris Orientalis Maiorianus Occidentalis suscepit imperium gubernandum*”. Sid. Apoll., c. V. 11—12: „*regnum mereare doles ... non moderanda subis quae defendenda putasti*”. L. VASSILI, i. m. 167. H. MEYER, i. m. 8, 12. G. E. MAX, i. m. 233. PLRE II. 1980. 703: nem szól Maiorianus 457. ápr. 1-én történt Caesar-i kinevezéséről.

A különböző provinciákban szintén mutatkoztak lehetőségek a Birodalom egységének helyreállítására; ezt is ki tudta használni a maga érdekében.

Dél-Gallia felett ekkoriban az itáliai kormányzat ellenfelei rendelkeztek, de megvolt a lehetősége annak, hogy ezeket Maiorianus megnyerje.

II. Theoderich nyugati-gót és burgund csapatai a szvévek elleni hadjáratuk során 456. okt. 28-án Bracara városát fosztották ki, decemberben pedig Portus Cale-nál győzték le a szvéveket; 457 januárjában Emerita városában voltak már, de ezt a várost megkímélték. II. Theoderich innen indult vissza serege egyik részével Galliába, a sereg másik részét pedig az elfoglalt hispániai területeken hagyta¹⁸.

Narbonensis I. területére 457. márc. 31. után érkezett meg II. Theoderich nyugati-góttjaival, és Arelatet, a *praefectus praetorio Galliarum* székhelyét fogta ostrom alá. Minden bizonnyal Paeoniusnak, az ún. *coniuratio Marcelliana* zászlóvivőjének is érdeme, hogy a nyugati-gótok hosszú ideig és eredménytelenül ostromolták a várost. Paeonius 457 végétől forrásaink¹⁹ szerint Maiorianus híve volt. Úgy látszik, Maiorianus politikájának szellemében védte korábban is Arelatet.

A burgundok, akik a nyugati-gótokkal együtt érkeztek vissza Hispániából, Lugdunensis I. területére vonultak. Úgy látszik, a nyugati-gótok és burgundok meg egyeztek bizonyos római területek megszállásában. Egyetértés alakult ki a burgundok és Lugdunensis I. arisztokratái között is, minek eredményeképp megosztották egymás között a provincia földjeit, nyilván a *hospitalitas* szabályai szerint, de a kormányzat megkérdése nélkül²⁰.

A nyugati-gótok és burgundok 457 tavaszán Galliában újabb területeket szereztek maguknak, és nyilván igyekeztek a helyi arisztokráciát szeparatista politikára rávenni. Galliát katonailag elszigetelték Itáliától, így gátolva meg, hogy Ricimer és Maiorianus kormányzata fennhatóságát esetleg kiterjessze Galliára és Hispániára.

Észak-Galliában viszont a Rajna bal partjának római területeit 456—457-ben Aegidius önállóan kormányozta. Valószínű, hogy még Avitus nevezte ki *magister militum*nak 456 nyarán Aegidiust, akinek ripuári frankok elleni harcait Avitus 455. évi Rajna-menti tevékenysége folytatásának tekinthetjük²¹. Aegidius 458-ban Maiorianus első galliai szövetségese, katonai megbízottja lett. Joggal feltételezhetjük, hogy már 456—457-ben is Maiorianus híve, és csak Ricimer ellenfele volt Aegidius.

¹⁸ Jord., *Get.* 233. Hydat. 180. L. SCHMIDT: Die Ostgermanen, München 1941², 480—482. C. R. TORRES: Derrota, escisión y ruina del reino Suevo (456—468). BU Compostelana, 71—72 (1963—64) 35—99, 64.

¹⁹ Hydat. 186. A. TRANOY, i. m. I. 158, II. 109, 112. Sid. Apoll. ep. I. 11, 2—6. K. F. STROHEKER: Der senatorische Adel im spätantiken Gallien. Tübingen 1948. 197: „Paeonius”. PLRE II. 1980: „Paeonius 2”, 817. R. CESSI, i. m. 1475—90. G. E. MAX, i. m. 225—231. H. NESSEL-HAUF: Die spätrömische Verwaltung der gallisch-germanischen Länder. Berlin 1938. 33, 84. L. SCHMIDT, i. m. 483. P. COURCELLE: Histoire littéraire des grandes invasions germaniques. Paris 1964³, 172.

²⁰ Marius Avent., *Chron.* 456,2 (ed.: TH. MOMMSEN, MGH AA XI 1894, 232): „*Eo anno Burgundiones partem Galliae occupaverunt, terrasque cum Galliis senatoribus diviserunt*”. Auctarium Prosp. Haun., 457,2 (Cons. Ital., 583, MGH AA IX. 305). Fredegar, *Chron.* II. 46 (ed.: B. KRUSCH, MGH ScrRerMerov II. 1888, 68). F. LOT: Du régime de l'hospitalité. RBPhH 7 (1928) 975—1011, 989. Н. П. Г р а ц и а н с к и й: О разделах земель у бургунов и у вестготов. Из социальноэкономической истории западно — европейского средневековья. Москва 1960. 306—329, 308—312.

²¹ K. F. STROHEKER, Der senatorische Adel, 141—142. A. DEMANDT, i. m. 688. PLRE II. 1980. 11—13. E. ZÖLLNER: Geschichte der Franken bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. München. 1970. 167. Sid. Apoll., c. VII. 372—378, 388—390.

Dalmáciában Marcellinus valószínűleg már 457-ben, de legkésőbb 458-ban elismerte Maiorianust. Ezt mutatja, hogy 458 végén Marcellinus sógora, Nepotianus²² *magister militum*ként kísérte a császárt Galliába, Marcellinus pedig ugyanekkor Szicíliát védte a vandálok ellen.

Noricum Avitus 455. évi vállalkozása óta a Nyugat-Római Birodalomhoz tartozott, s megmaradt a Noricum és Itália közötti összeköttetés is; bár Pannoniában 456-ban a keleti-gótok rendezkedtek be Bizánc hozzájárulásával. Noricum városaiiban a római helyőrség állomásozott. Nagyon valószínű, hogy már 456-tól Severinus rányitotta e terület életét és védelmét a Birodalom érdekeinek megfelelően²³.

Az itáliai események, és a Birodalom egyéb területein a kilátások 457. dec. 28-án már annyira kedvezőnek tűntek Maiorianus számára, hogy míg áprilisban vonakodott felvenni a Bizánc által adományozott *Caesar* címet, most elfogadta a „*nép, a senatus és a katonák kezéből*” az *augustus*i méltóságot, és joggal számíthatott arra, hogy I. Leo ezt előbb vagy utóbb elismeri²⁴.

Maiorianus 457. dec. 28-án *Augustus* lett, s bár hatalma ekkor ténylegesen csak Itáliára terjedt ki, minden lehetősége megvolt — s ezt ő és hívei teremtették meg —, hogy uralmát a Nyugat-Római Birodalom egyéb területein és Bizáncban is elismerjék.

Ricimer a hatalmi harcban alul maradt, de Maiorianus nem tudta őt végképp félreállítani: megtartotta *patriciusi* és *magister militum*i méltóságát; Maiorianus azonban igyekezett távol tartani őt a hadseregtől. Amíg Maiorianus átmeneti sikereket ért el a birodalmi egység térben és időben nagyon korlátozott helyreállításával, Ricimer kivárt és erőt gyűjtött. Később kihasználta a császár első sikertelenségét, és megölte őt. Az idő Ricimernek dolgozott: a Nyugat-Római Birodalom barbár érdekszférák szerinti felosztásának.

BÉLA CZÚTH

MACHTANTRITT DES MAIORIAN (17.10.456.—28.12.457)

Im politischen Leben des weströmischen Reiches fand der Machtkampf zwischen Ricimer und Maiorian (die im Sommer 456 sich für die Stürzung des Avitus verbunden) zur Zeit des Interregnums (17.10.456.—28.12.457.) nach dem Sturz des Avitus statt.

Der *magister militum*, Ricimer führte die in Italien stationierenden Kräfte gegen Avitus und wollte nach dessen Sturz die Militärverwaltung in Italien in die Hand nehmen und dann die Zusage des oströmischen Kaisers erwerben. Der *comes domesticorum*, Maiorian war der Führer der kaiserlichen Leibgarde und Aristokratie zur Zeit der Koalition gegen Avitus, und nach dem Sturz des Kaisers strebte mit seinen Anhängern die Restauration des weströmischen Reiches an.

²² PLRE II. 1980: „Marcellinus 6”, 708—710. R. CESSI, i. m. 1487. PLRE II. 1980: Nepotianus 2”, 778. Sid. Apoll., c. V 553—557. A. DEMANDT, i. m. 683.

²³ *Hispaniáról* beszéltünk II. Theodorich szvévek elleni hadjárata kapcsán. — *Aremorica* ellen a szászok Sidonius (c. VII. 369—371, 388—390) által említett támadását L. SCHMIDT (Westgermanen, München 1940², 43) 456-ra teszi; A. LOYEN (i. m. I. 69) 455-ös dátumát fogadjuk el. — O. SEECK (Untergang, VI. 339) 457-re teszi a vandálok fosztogatását *Campániában* (Sid. Apoll., c. V. 385—440), C. COURTOIS (Les Vandales et l’Afrique, Paris 1955, 196) és E. STEIN—J.-R. PALANQUE (i. m. 596, n. 49) nyomán 458-ra datálják ezt az eseményt, mert Sidonius „*nuper*”-t aligha mondhatott 458 decemberében egy 457-ben történt eseményre. — A szász támadás 456-ra és a vandál fosztogatás 457-re datálása számunkra könnyebbé tenné Aegidius és Maiorianus korai katonai és politikai sikereinek magyarázatát. Mégis reméljük, fenti fejtegetéseinkkel közelebb jutottunk az események időrendjének és összefüggéseinek meghatározásához is.

²⁴ Nov. Maioriani, I. 458. jan. 11 (ed.: TH. MOMMSEN—P. M. MEYER: Theodosiani Libri XVI. Berlin 1905, II. 156): „*Imperatorem me factum, patres conscripti, vestrae electionis arbitrio et fortissimi exercitus ordinatione cognoscite*”. Sid. Apoll., c. V. 386—388: „... *postquam ordine vobis / ordo omnis regnum dederat, plebs, curia, miles / et collega simul*”. O. SEECK, Untergang, VI. 339. L. BRÉHIER, i. m. 95—96. H. MEYER, i. m. 7, 12. G. E. MAX, 234.

Am Ende der ersten Etappe des Machtkampfes zwischen Ricimer und Maiorian (12.10.456.—28.2.457.) begegneten sich die politischen Strebungen des Ricimer und Leo I., des oströmischen Kaisers (und dessen Patrizier, Aspar). Leo I. gab die Regierung Italiens Ricimer, dem Heerführer des italienischen Heeres, ernannte ihn zum *patricius* und Maiorian zum *magister militum*.

Die zweite Phase des Machtkampfes (28.2.457.—1.4.) zeigte, dass der gegen Ende Februar gebundene Kompromiss den wirklichen Kraftverhältnissen nicht entspricht. Maiorian gelangte zum Einfluss im Heer und isolierte zugleich Ricimer vom Heerwesen. Aber zur derselben Zeit bestätigte die ausseritalische Tätigkeit des Aegidius, Paeonius und Marcellinus die Möglichkeit der Restauration des Reiches. Auch die Pläne des oströmischen Kaisers hatten sich verändert. Auf den Vorschlag von Leo I. rief das Heer am 1.4.457. Maiorian zum *Caesar* aus.

In der dritten Periode (1.4.457.—28.12.) unterlag Ricimer dem Maiorian. Zu dieser Zeit hatte schon Maiorian die Unterstützung des italischen Heeres und auch die des Senats. Es reichte zur Zurückdrängung des Ricimer. Maiorian wurde von Aegidius, Paeonius und Marcellinus anerkannt. Mit der Unterstützung von ihnen und von deren Anhängern konnte es mit der Restauration des Reiches begonnen werden.

Am 28.12.457. wurde Maiorian vom Heer und Senat zum *Augustus* ausgerufen. Er nahm die Machtübung an sich, obwohl Leo I. Maiorian als *Augustus* erst später beglaubigte, andererseits es gelang Ricimer nicht, den *patricius* und *magister militum* aus der kaiserlichen Regierung zu entfernen. Im J. 461 wurde Maiorian von Ricimer und seinen Anhängern beseitigt.

SZ. GALÁNTAI ERZSÉBET

JANUS PANNONIUS KÉT ITÁLIAI EPIGRAMMÁJÁNAK
ANTIK ELŐZMÉNYE

I.

A nagy humanista költő halálának félévezredes évfordulója alkalmából megjelent Janus Pannonius-kiadásban¹ a 132. számú itáliai epigramma latin textusa és mellette Kurcz Ágnes fordítása így szól:

Quid tibi cum claudio, dicebam, Prisca, marito?
Optimus est claudus, Prisca, fututor, ait.
Mit mondtam, Priscám, látván férjed bicegését?
Nincs bicegősnél jobb — szólsz — s ügyesebb szerető.

A distichonhoz magyarázó jegyzetet nem találunk a kötetben. Pedig Prisca válasza — s persze a költő kérdése is — olyan antik reminiscencia, amelynek felmutatása nélkül a szöveg igazában megértettnek nem tekinthető.

A Teleki (—Kovácsnay)–féle kiadásban I. 222. sorszám alatt áll ez a költemény². De klasszikus görög előzményre vonatkozó utalást itt sem olvasunk. Nem bukkan fel a szóban forgó epigramma azokban a kitűnő írásokban sem, amelyek mindmáig a legtöbbet tették Janus Pannonius és hellén előképei viszonyának a megvilágítására, igaz, kifejezetten a görögből készült fordításokat állítván vizsgálataik középpontjába; Juhász László disszertációjára³ és Ritoók Zsigmond tanulmányára⁴ gondolok. A nagy reneszánsz írók napjainkig a legrészletesebben bemutató monográfiá, Huszti József⁵ szintén nem szól epigrammánk antik mintájáról. A pannóniai Janusszal foglalkozó más írások hosszú sorát néztem még át, de ezekben sem találtam nyomát annak a felismerésnek, hogy az „Ad Priscam” ógörög reminiscenciára épül.⁶ Így talán nem lesz hiábavaló a következőkben rámutatnom Janus Pannoniusnak egy eddig észre nem vett (vagy legalábbis elfelejtett) görög előképére.

A Leutsch—Schneidewin-féle Corpus Paroemiographorum Graecorum I. és II. kötetében (Gottingae 1839, 1851), valamint az e kötetek 1958-as hildesheimi

¹ Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. Budapest, 1972. 90—91.

² Jani Pannonii poemata quae uspiam reperiri potuerunt omnia. Pars prima. Iani Pannonii opusculorum pars altera. Traiecti ad Rhenum, 1784.

³ De Jano Pannonio interprete Graecorum. Szeged, 1928.

⁴ Janus Pannonius görög versfordításai: Janus Pannonius [Memoria Saeculorum Hungariae 2.], Budapest 1975, 407—438.

⁵ Janus Pannonius. Pécs, 1931.

⁶ Egyebek mellett a kezemben volt ÁBEL JENŐ: Janus Pannonius életéhez és műveihez. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1879. 1—18. ZALAI JÁNOS: Janus Pannonius mint utánpótlás. Fővárosi Közlöny, 1905. PAIS DEZSŐ: Janus Pannonius Eranemusa és a latin klasszikusok. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1910. 760—776. JUHÁSZ LÁSZLÓ: Quaestiones criticae de epigrammatibus Jani Pannonii. Roma, 1929. KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora. Budapest, 1955. 123—149.

reimpressziója alkalmából összeállított Supplementum V. értekezésében⁷ többször is felbukkan az *ἄριστα χωλὸς οἰφεῖ* (= *Optimus est claudus ... fututor*) közmondás, amely hitelesnek tekinthető híradás szerint⁸ már az i. e. VII. századi lírikusnál, Mimmerosnál olvasható volt.⁹ Találkoztunk továbbá ugyanezzel a proverbiummal az attikai komédia egy anonim töredékében¹⁰, Pausanias atticista lexikonának egy fragmentumában¹¹ s végül bizánci scholionokban¹², szömagyarázó összeállításokban¹³ és hol pszeudoepigráf¹⁴, hol névtelen¹⁵, hol ismert szerzőjű közmondásgyűjteményekben¹⁶.

A közmondás magyarázatát (állítólagos eredetét) legrégebb kezünkben levő auctorként a Hadrianus császár idején Rómában tevékenykedő szofista Zénobios adja, aki az utolsó nagy alexandriai filologusnak, Didymosnak, valamint a krétai Tarrhaiból való Lukilliosnak a közmondásgyűjteményeit kivonatolta. Nála¹⁷ ezt olvassuk: „Legjobban a sánta szeretkezik’ arra utal, hogy az amazónok megszületőfiúgyermeküket megcsonkították, vagy féllábukat vagy pedig félkezüket eltávolították. Ezekkel az amazónokkal háborúztak a szkíták s aztán egyezségekre akartak jutni velük; ezért azt mondták nekik, hogy a jövőben a szkítákkal élhetnek házaseletet, akik épek s nem csonkák. Antianeira az amazónok vezére válaszolt erre s azt mondotta: „Legjobban a sánta szeretkezik’. Említette a közmondást Mimnermos.”

Hogy milyen alkalmakkor volt szokás e közmondással élni, ezt megtudjuk Makarios Chrysoképhalostól, a XIV. századi bizánci írótól, akinél ez áll¹⁸: „Legjobban a sánta szeretkezik’ azokra vonatkozik, akik inkább választják a rosszat, ha az sajátjuk, mint a jót, ha az idegen tőlük. Az amazónoktól fogalmazott mondás.”

Janus Pannonius a közmondást majdnem szó szerint fordítja: „*Ἀριστα = Optimus, χωλὸς = claudus, οἰφεῖ = est ... fututor*. S a proverbium jelentésének, illetőleg eredetének ismeretében a humanista disztichon valódi értelme világosabban bontakozik ki, mint annak előtte. A költő ugyanazt a gondolatot fejezi ki kérdésével, mint a szkíták békeajánlatukkal: mire lehetne jó egy asszonynak egy sánta férfi? (*Quid tibi cum claudo ... marito?*). S Prisca válasza lényegében ugyanazt a paradoxonként ható igazságot fejezi ki, amit az amazón királynő felelete is: jobb a megszokott szerető, még ha sánta is, mint az ismeretlen ép.

⁷ O. CRUSIUS: *Paroemiographica. Textgeschichtliches zur alten Dichtung und Religion. Mit einer Untersuchung über den Atheniensis 1083 von S. KUGÉAS: Sber. d.K. Bayerischen Akademie d. Wiss. Philos.-philol. u. hist. Kl. 1910, 4. Abh. 37, 76—77. (Corp. Paroem. Gr. Supplementum V.).*

⁸ CPG Suppl. V. p. 15, 76—77.

⁹ SAMUEL SZÁDECZKY-KARDOSS: *Schrieb Mimnermos Iamben? : Miscellanea Critica. Aus Anlass des 150 jährigen Bestehens der Verlagsgesellschaft und des graphischen Betriebes B. G. Teubner Leipzig. Hrsg. von J. IRMSCHER ... I. Griechischer Teil, Leipzig 1964, 268—280. — UGYÁNÓ: Zwei Beiträge zur Epigraphik und Literaturgeschichte: Akte des IV. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik (Wien, 17. bis 22. September 1962), Wien 1964, 379—382. — UGYÁNÓ: Konjektur und handschriftliche Überlieferung in der Textrekonstruktion der Mimnermos-Fragmente: Studi filologici e storici in onore di Vittorio de Falco, Napoli 1971, 73, cf. 71.*

¹⁰ Com. Adesp. fr. 36 ed. TH. KOCK: *Comicorum Atticorum Fragmenta III.*, Lipsiae 1888, p. 404 = Athen. 13,24 p. 568 E.

¹¹ Eustath. ad Hom. (ed. G. Stallbaum) II. p. 403.

¹² Schol. in Theocr. 4, 62—63 B.

¹³ Suda s.v. *ἄριστα*; Etymol. magn. cod. V. s. v. *γρίφος*.

¹⁴ Ps. — Diogenian. II 2, Ps. — Plut. I 15: CPG I 196, 323.

¹⁵ Vö. CPG I p. 486.

¹⁶ Apostolius III 92 = Arsenius V 34: CPG II p. 147.

¹⁷ CPG Suppl. V p. 15.

¹⁸ CPG II p. 147.

Arra a kérdésre, hogy honnan és hogyan ismerte meg a görög közmondást Janus Pannonius, ha nem is teljes biztonsággal, de nagy valószínűséggel megadhatjuk a választ. Michael Apostolios Bizánc elestekor török fogságba került. Onnan szabadulva, más menekülő honfitársaihoz hasonlóan Itáliába ment, majd az akkori-ban velencei fennhatóság alá tartozó Kréta szigetére húzódott, és görög kéziratok másolásával kereste kenyerét. Bessarion, görög származású bíboros pártfogása alatt dolgozott, s ugyanennek a kardinálisnak volt familiárisa egy ideig Lauro Quirini (Laurus Quirinus) is. Az utóbbi Krétán élő velencei családból származott, s így szintén jól tudott görögül, ami a humanista Itáliában nagyra értékelt képességnek számított. Már Bessarion is megfordult itáliai életének egy korai szakaszában Paduában, Lauro Quirini pedig 1451-től Krétára való visszatéréseig Paduában professzorodott¹⁹. Michael Apostolios a maga nagy görög közmondásgyűjteményét, amelyben — mint láttuk — ott olvasható a bennünket érdeklő proverbium, egy példányban éppen Laurus Quirinusként írta le (az autográf kéziratot ma a párizsi Bibliothèque Nationale őrzi)²⁰. Az elmondottak értelmében az 1454-ben Ferrarából Paduába átköltöző és tanulmányait ott tovább folytató Janus Pannonius humanista körökben megismerkedhetett az Apostolios, illetőleg Laurus Quirinus révén itt bizonyára közkeletű görög közmondáskincsel. Ezt annál indokoltabb feltételezni, mert Janus Pannonius elmélyültebben görög stúdiumokkal éppen Paduában kezdett el foglalkozni²¹.

II.

Urbán János „Janus Pannonius Catullus-olvasmányai” című értékes dolgozatában²² teljes joggal állapítja meg, hogy „a modern kutatás ma is itt tart: vagy tudomást sem vesznek Catullus hatásáról (Pais Dezső, Hegedűs István), vagy bizonyító adatok nélkül, odavetett megjegyzésekben feltételezik Catullus ismeretét (Főgel József, vagy jóval előbb Fraknói Vilmos), esetleg mint Huszti József teszi, alkalmi tartalom-párhuzamokat mutatnak ki: (Feltételezhető, hogy erótikus epigrammáira hatott Catullus is ... A szegénységről írt Catullus is ... Epithalamiumot írt Sapphótól kezdve Catulluson keresztül Venantius Fortunatusig ... igen sok költő)”. Urbán János megkezdte a Janus-kutatás eme máig fennálló adósságának a törlesztését néhány Catullus-reminiscencia, illetőleg catullusi hatás felmutatásával és értő elemzésével. Legyen szabad nekünk egy további szerény adalékkal hozzájárulni a Janus Pannoniust Catullusszal összekötő szálak feltáráshoz, a két költő kapcsolatának konkrét adatokkal való bizonyításához.

Ahogy a fentebb megtárgyalt görög közmondás, úgy az említendő Catullus-hely is Janus pajzán epigrammaköltészetére hatott. A veronai költő azt kéri szerelmétől (32, 7—8):

*... domi maneat paresque nobis
novem continuas fututiones.*

¹⁹ Michael Apostoliosra lásd legújabban D. J. GENAKOPOLOS: Greek Scholars in Venice, Cambridge Mass. 1962, 73—110. Bessarionra vonatkozóan ma is alapvető L. MOHLER: Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann I—III., Paderborn 1923—1942 (Neudruck: Aalen 1967). Vö. K. KRUMBACHER: Gesch. d. byz. Liter., München 1897, 603. GEORG VOITH: Die Wiederbelebung des classischen Alterthums I., Berlin 1893, 424—425, 438.

²⁰ E. L. a Leutsch: CPG II p. X—XI.

²¹ V. KOVÁCS SÁNDOR: Janus Pannonius munkái latinul és magyarul, Budapest 1972, 489—490.

²² KARDOS TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR [szerk.]: Janus Pannonius [Tanulmányok], Budapest 1975, 397—405.

Lehetetlen észre nem venni e catullusi passzus hatását Janus Pannonius 113. itáliai epigrammáján (Teleki—Kovácsnay I 119), midőn az egyik buja toscanai ifjút, a cinaedus Ursust egyebek mellett így jellemzi:

*Lascivam aestiva nactus qui nocte puellam
Nil putat esse vices continuare novem.*

ERZSÉBET SZ. GALÁNTAI

ANTIKE PARALLELE ZU ZWEI ITALIENISCHEN EPIGRAMMEN
VON JANUS PANNONIUS

Der Aufsatz zeigt das Weiterleben und Wiederbeleben von der antiken literarischen Tradition im Mittelalter auf. Im italienischen Epigramm No. 132 von Janus Pannonius, dem hervorragendsten Dichter des lateinischen Humanismus in Ungarn, entdeckt die Verfasserin die Übersetzung des griechischen Sprichwortes "ἀριστα χωλὸς οἰφεῖ", im italienischen Epigramm No. 113 dagegen wird auf die Wirkung von c. 32 des Catull hingewiesen. Die Verfasserin möchte mit diesen — an und für sich bescheidenen — Befinden das Porträt von Janus Pannonius ergänzen.

TARTALOMJEGYZÉK — INHALT

<i>Hoffmann Zsuzsanna: Plautus pietas-konceptiójához (Zur pietas-Konzeption des Plautus)</i>	5—14
<i>Maróti Egon: Deducere — deductores (Deducere — deductores)</i>	15—20
<i>Schmidt, Ernst A.: Horatius és a Múzsák (Horaz und die Musen)</i>	21—28
<i>Tar Ibolya: Mitoszjelenet a tájban — Ovidius és a pompeii falfestészet (Mythologische Landschaft — Ovid und die pompeianische Wandmalerei)</i>	29—38
<i>Härtel, Gottfried: Az antik rabszolgaság hanyatlásának kérdései a késő-antik törvényhozásban (Zur Problematik des Niederganges der antiken Sklaverei im spätrömischen Recht)</i>	39—51
<i>Czúth Béla: Maiorianus hatalomra jutása. (456. okt. 17.—457. dec. 28.) (Machtantritt des Maiorian. 17.10.456.—28.12.457.)</i>	53—60
<i>Sz. Galántai Erzsébet: Janus Pannonius két itáliai epigrammájának antik előzménye (Antike Parallele zu zwei italienischen Epigrammen von Janus Pannonius)</i>	61—64

Kiadásért felelős
a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja
82-2490 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Dobó József igazgató
A kézirat nyomdába érkezett 1982.
Megjelent 600 példányban 0,0 A/5 ív terjedelemben

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA ANTIQUA ET ARCHAEOLOGICA
(Usque ad a. 1961: ACTA ANTIQUA)

Editores: S. Szádeczky-Kardoss (1958—1982)
I. Hahn (1960—1961)
Gy. Gazdapusztai (1963—1968)
E. Maróti (1979—1982)

I—XV, XVIII, *Supplementum* II—III, XXII = Minora opera ad philologiam classicam et archaeologiam pertinentia I—XVIII.
XVI, XVII, XIX, XX, *Supplementum* I. XXI = Opuscula Byzantina I—VI.

- I. De vita operibusque *Ladislai de Macedonia*.
Scripserunt I. K. HORVÁTH et K. E. OBERMAYER, Szegedini 1958.
- II. Testimonia de Minnemi vita et carminibus, collegit, disposuit S. SZÁDECZKY-KARDOSS. Szegedini 1959 (impressio nova: 1970).
- III. L. BARNABÓ BREA, Odysseus nyomában Aiolos birodalmának földjén. Szeged, 1960.
- IV. P. LAKATOS, Beiträge zur Verbreitung der ägyptischen Kulte in Pannonien. Szeged, 1961.
- V. Gy. GAZDAPUSZTAI, Beziehungen zwischen den präskythischen Kulturen des Karpatenbeckens und des Nordkaukasus (Beiträge zum sogenannten Kimmerierproblem). Szeged, 1963.
- VI. KURUCZ Ferenc, Luxorius költeményei latinul és magyarul. Gondozta és ellenőrizte HORVÁTH István Károly, Szeged, 1963.
- VII. Orationes *Ladislai de Macedonia*, edidit I. K. HORVÁTH. Textum translationum Germanicarum recensuit L. VALACZKAI. Szeged, 1964.
- VIII. *Hauptprobleme der Vorgeschichte der ungarischen Tiefebene* (Archäologische Konferenz, Szeged, 1963). Szeged, 1965.
- IX. B. CZÚTH, Die Quellen der Geschichte der Bagauden. Szeged, 1965.
- X. *Neuere Ergebnisse der heimischen archäologischen Forschungen* (Archäologische Konferenz, Szeged, 1965). Szeged, 1966.
- XI. Zur A. Szalkays ungarischen Bearbeitung der Aeneis-Travestie von Blumauer. I. Der ungedruckte zweite und dritte Teil der Aeneis-Parodie von Szalkay, herausgegeben von MÁRIA BÁNK & HORVÁTH geb. BORBÉLY mit einem Vorwort von S. SZÁDECZKY-KARDOSS. Szeged, 1967.
- XII. A. GAZDAPUSZTAI, Gy. GAZDAPUSZTAI, Gy. FARKAS, P. LIPTÁK, J. MATOLCSI, Das bronzezeitliche Gräberfeld von Battonya. Szeged, 1968.
- XIII. J. HARMATTA, Studies in the History and Language of the Sarmatians. Szeged, 1970.
- XIV. Neuere Ergebnisse der Ur- und Frühgeschichtsforschung der mitteldonauländischen Tiefebene (Archäologische Konferenz, Szeged, 1969). Szeged, 1971.
- XV. D. GÁSPÁR, *Spätromische Kästchenbeschläge in Pannonien*, mit einem Vorwort von A. MÓCSY. Szeged, 1971.
- XVI. S. SZÁDECZKY-KARDOSS, Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. Mitarbeiterin des Buches. T. OLAJOS. Szeged, 1972.
- XVII. P. LAKATOS, Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Mit einem Vorwort von S. SZÁDECZKY-KARDOSS. Szeged, 1973.
- XVIII. I. TAR, Über die Anfänge der römischen Lyrik. Szeged, 1975.
- XIX. F. MAKK, Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626. Avec une préface de S. SZÁDECZKY-KARDOSS. Appendice: *Analecta Avarica* de L. Sternbach. Szeged, 1975.
- XX. I. FODOR, Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland (Archäologische Beiträge). Mit einem Vorwort von S. SZÁDECZKY-KARDOSS. Szeged, 1977.
- Suppl. I. Commentationes historico-hagiographicae Hungaricae scriptae summaris Latinis adornate, quas edendas curavit S. SZÁDECZKY-KARDOSS. Szeged, 1978.
- XXI. P. LAKATOS, Quellenbuch zur Geschichte der Heruler. Mit einem Vorwort von S. SZÁDECZKY-KARDOSS. Szeged, 1978.
- Suppl. II. Studien zur römischen Geschichte und Literatur. Zur Veröffentlichung vorbereitet von E. MARÓTI. Szeged, 1979.
- XXII. E. MARÓTI, Bibliographie zum antiken Sport und Agonistik. Szeged, 1980.
- XXIII. I. Über Das letzte Jahrzehnt der ungarischen Byzantinistik (Akten der am 3—4. November 1980 gehaltenen Szegeder Konferenz) Hrg. von S. SZÁDECZKY-KARDOSS. Szeged, 1981.
- Suppl. III. T. DÉR: A kettős kötésű dativus Horatiusnál. Szeged, 1981.